

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ
МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

ТДПУ ҳузуридаги педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва
уларнинг малакасини ошириш
тармоқ маркази директори
_____ Н.Муслимов
“ _____ ” _____ 2015 йил

**ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎНАЛИШЛАРИ
ВА ИННОВАЦИЯЛАР
модули бўйича**

**ЎҚУВ-УСЛУБИЙ
МАЖМУА**

Тузувчилар:

ф.ф.д., доцент К.Муллаҳўжаева
ф.ф.д., доцент Т.Шермуродов
ф.ф.д., доцент М.Сапарниёзова

Тошкент -2015

МАЖМУАЛАР

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ.....	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	15
1-мавзу. Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар.	15
2-мавзу. Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар.	24
3 -мавзу. Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари.....	36
4-мавзу. Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари	54
5-мавзу. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.	72
6-мавзу. Мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди.	75
7-мавзу. Мумтоз адабиётни ўрганишнинг асосий муаммолари.	86
8-мавзу. Мустақиллик даври адабиётидаги янгича изланишлар ва талқинлар.....	100
АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ.....	115
Фан бўйича синовлар учун саволлар.....	117
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати	118

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Кириш

I. Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт йўналишлари ва инновациялар” модулининг мақсади: тингловчиларни ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт йўналишлари ва инновацияларга назарий ва касбий тайёргарликни таъминлаш ва янгилаш, касбий компетентликни ривожлантириш асосида таълим-тарбия жараёнларини самарали ташкил этиш ва бошқариш бўйича билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштиришга қаратилган.

Тингловчиларни ўзбек тили ва адабиёти бўйича мутахассис кадрлар тайёргарлигига қўйиладиган талаблар, ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт йўналишлари ва инновациялар, фаннинг долзарб муаммолари ва замонавий концепциялари, фандаги анъанавий ва янги йўналишлар, илмий-амалий хорижий тажрибалар каби ишлари мазмунини ўрганишга йўналтиришдан иборат.

Модулни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар:

Тингловчи:

– ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт тамойиллари ва етакчи концепциясини;

– антропоцентрик назариянинг моҳияти. жаҳон ва ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотларни;

– ўзбек тили ва адабиёти ўқитишда узвийлик ва узлуксизлигини;

– мумтоз адабиётни ўрганишнинг асосий муаммоларини;

– фольклор асарларини ўрганишдаги ўзига хосликларни;

– мустақиллик даври адабиётидаги янгича изланишлар ва талқинларни;

– педагогик квалиметриянинг мақсади, вазифалари, турлари ва тамойилларини;

– педагогик квалиметрия мезонлари, методлари ва уларнинг таълим натижаларини баҳолашдаги аҳамиятини;

– квалиметрик назорат технологиясини *билиши* керак.

Тингловчи:

– ўзбек тили ва адабиётидаги инновациялардан таълим жараёнида фойдаланиш;

– ўзбек тили ва адабиёти дарсларида талабаларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан самарали фойдаланиш;

– ўзбек тили ва адабиётини ўқитишда талабаларда бадиий дунёқарашни шакллантириш;

– талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш;

- турли жанрлардаги асарларни бадиий-эстетик жихатдан таҳлил қила олиш;
- бадиий асарларнинг шакл-поэтик ўзига хосликларини шарҳлай ва изоҳлай олиш;
- квалитетик жараёни ташкил этиш ва ўтказиш;
- таълим-тарбия жараёнида кутилаётган натижаларни башорат қилиш, идентив ўқув мақсадларини шакллантириш;
- квалитетик назорат технологиясидан фойдаланиш ***кўникмаларига эга бўлиши лозим.***

Тингловчи:

- ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчисининг педагогик фаолиятини лойиҳалаштириш;
- мумтоз ва замонавий адабий асарларни ўрганишда илмий-методик адабиётлардан фойдалана олиш;
- фольклор асарларини таҳлил этишда назарий ва меиолик адабиётлардан фойдалана билиш;
- модератор ўқитувчиларнинг илғор иш тажрибаларини ўрганиш асосида ўзининг педагогик фаолиятини такомиллаштириш, касбий сифатларини ривожлантириш;
- ўзбек тили ва адабиёти фанларини ўқитиш жараёнида талабаларнинг билимларини ҳолисона баҳолаш механизмларини, рейтинг назоратда қўллашга қаратилган дидактик воситалар: стандарт ва ностандарт тестлар ҳамда ўқув топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;
- ўзбек тили ва адабиёти фанларини ўқитиш жараёнида талабаларда мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш, уларга раҳбарлик қилиш;
- квалитетик назорат технологиясидан фойдаланиш;
- талабалар билимини баҳолаш ва ўз-ўзини назорат қилиш технологиялари амалга ошириш каби ***малакаларига эга бўлиши лозим.***

Тингловчи:

- ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт тамойиллари ва етакчи концепциясида акс этган талаб ва ғоялардан педагогик фаолиятда фойдалана олиш;
- ўзбек тили адабиётини ўқитиш воситасида талабаларда илмий дунёқарашни ва ижодий фикрлашни ривожлантириш;
- ўзбек тили ва адабиёти фанлари бўйича ташкил этиладиган машғулотларда инновацион ва ахборот технологияларнинг энг муносиб ва ўринли шакл ва усулларини топиш ва амалиётга татбиқ эта олиш;
- ўзбек тили ва адабиёти фанлари дарсларида талабаларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан педагогик амалиётда самарали фойдаланиш;
- талаба ва ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқ малакаларини оширишга оид шакл ва усуллар тизимидан амалий фаолиятда фойдалана олиш;

- квалиметрик жараёни ташкил этиш ва ўтказиш;
- талабалар билимини баҳолаш ва ўз-ўзини назорат қилиш ҳамда педагогик фаолиятда қўллай олиш *компетенцияларига эга бўлиши лозим.*

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Ўзбек тили ва адабиётини ўқитишда замонавий ёндашувлар”, “Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари”, ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда тингловчиларнинг соҳага оид компетентлик даражасини ривожлантиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълим самарадорлигини оширишдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим сифатини ошириш, ўқув-тарбия жараёнини модернизациялашда инновацияларнинг ўрни ва уларни мақсадли йўналтиришга оид зарурий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирадилар ҳамда олий таълим муассасаси амалиётига кенг татбиқ этадилар.

Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши бўйича
 “Ўзбек тили ва адабиётининг таракқиёт йўналишлари ва
 инновациялар” модулининг тақвимий-мавзулар
 РЕЖАСИ

т/р	Ўқув модулининг мавзулари	Ҳаммаси	Жами ўқув юкламаси	Жумладан			Мустақил таълим	Профессор-ўқитувчининг Ф.И.Ш
				назарий	амалий	кўчма машғулот		
1.	Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар.	4	4	2	2			
2.	Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар.	8	6	2	4		2	
3.	Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. Нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари	6	6	2	4			
4.	Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари.	4	4	2	2			
5.	Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари	4	4	2	2			
6.	Мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди.	6	4	2	2		2	
7.	Мумтоз адабиётни ўрганишнинг асосий муаммолари.	6	6	2	4			
8.	Мустақиллик даври адабиётидаги янгича изланишлар ва талқинлар.	6	6	2	4			
Жами		44	40	16	24		4	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

**1-мавзу. Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар.
(2 соат)**

Ўзбек тилшунослигига кейинги йилларда кириб келган янги йўналишлар: семантик синтаксис, когнитив тилшунослик, антрополингвистика, лингвокультурология, прагмалингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика каби йўналишлар, уларнинг таҳлил методлари.

2-мавзу. Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар. (2 соат)

Тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг юзага келиши ва шаклланиши, антропоцентрик парадигма доирасида шаклланган тилшунослик йўналишлари, шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталик, маданият тушунчалари ҳақида маълумот бериш.

Концепт – билиш жараёнида ҳосил бўлган ментал тузилма.

Концептнинг лисоний моддийлашуви. Лисоний белги, лисоний онг, лисоний идрок ҳақида маълумот бериш.

3 -мавзу. Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. Нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари.

Нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти эканлиги. Гапнинг денотатив аспекти. Тагмаъно, пресуппозиция ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

Фонопрагматика. Лексопрагматика. Прагматик семалар. Морфопрагматика. Атокли отлар, олмошлар, юкламалар прагматикаси. Синтактик прагматика. Нутқий акт ва прагматика. Коммуникатив акт ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

4-мавзу. Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари. (2 соат).

Лингвокультурологиянинг юзага келиши ва объекти, асосий вазибалари, компонентлари. Лингвокультурология тилни маданият феномени сифатида ўрганувчи фан эканлиги. Тил ва маданият тушунчалари ҳақида маълумот бериш.

Тил ва тафаккур, коммуникация жараёнида тилнинг функционал кўринишлари. Социолингвистикада жамият ва тил ўртасидаги муносабат. Тил ва жамият, улар ўртасидаги муносабат. Социолингвистикада жамият тушунчаси. Тилнинг ўзгариш назарияси. Тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар ҳақида маълумот бериш.

5-мавзу. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.

Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари ҳамда замонавий концепциясини илмий далиллаш. Ўзбек адабиётининг тараққиёт тамойиллари ва етакчи концепцияси.

Жаҳон адабиётшунослиги тушунчасининг таснифи ва тавсифи. Барқарор қоида ҳамда қонуниятларнинг шаклланиш, жорийланиш асослари. Ғарб ва Шарқ адабий-эстетик тафаккурининг тарихи ва бугундаги умуманфаатли услуб, усул, тамойиллар. Фалсафий-эстетик, маънавий-

этикодий қарашларнинг адабиётшунослик долзарб масалаларини барпо этишдаги, муаммолар ечимидаги мавқеи ва аҳамияти.

Адабиётшунослик илмларининг замонавий тараққиёт тенденциялари. Масалаларга анъанавий ва инновацион ёндашувлар. Адабий жараёнлар ва адабий-назарий қарашларнинг ўзаро муносабат диалектикаси.

Ҳозирги дунё адабиётшунослигида адабиёт тарихининг классик ижодлари, намуналарини қайта таҳлиллаш, талқинлаш, баҳолаш жараёни. Адабий ижоддаги шаклий, жанрий, услубий анъанавий, тажрибавий, новаторона изланишларга илмий-назарий муносабат асослари.

Адабиётшуносликнинг замонавий масалалари, концепциялари, фалсафий-эстетик ечимларини қабуллаш, баҳолаш, назарий далиллар – адабиётшунослик тараққиётининг таъминотчиси сифатида.

6-мавзу. Мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди.

Халқ оғзаки ижоди мумтоз адабиётнинг генезиси сифатида. Бугунги фольклоршунослигидаги тадқиқ ва талқинлар. Фольклор тилининг рамзий эканлиги. Халқ кўшиқларидаги тимсоллар рамзийлиги. Халқ кўшиқларидаги тимсолларнинг (олма, рўмол, соч, ғоз, ўрдак ва бошқа тимсоллар) рамзий-мажозий хусусиятлари. Достонларни маъно қатламлари асосида ўрганиш муаммоси. Эпос ва этнос. Алпомиш достонини маъно қатламлари асосида ўрганиш муаммолари: маиший қатлам, социал қатлам, эзотерик қатлам. Эпос ва этнос. Фольклор асарларини ўрганишда инновацион ёндашувлар самарадорлиги.

7-мавзу. Мумтоз адабиётни ўрганишнинг асосий муаммолари.

Мумтоз адабиётнинг ўз даврида ўрганилишига, шўролар даврида ўрганилишига муносабат. Истиқлол даврида мумтоз адабиётга муносабат. Мумтоз адабиётни даврлаштириш бўйича баҳс-мунозаралар. Бадиий матн талқинлари. Улардаги мунозарали жиҳатлар. Мумтоз бадиий матн таҳлил ва талқинининг барқарор мезонлари. Мумтоз адабиётни ўрганишнинг инновацион тараққиёт йўли.

8-мавзу. Мустақиллик даври адабиётидаги янгича изланишлар ва талқинлар.

Мустақиллик даври адабиётидаги янгича изланишлар ва талқинлар. Янги давр ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигидаги барча ўзгаришларнинг бевосита истиқлол имкониятлари натижаси эканлиги. Мустақиллик арафаси ва ундан кейинги дастлабки йилларда вужудга келган адабий-эстетик, илмий-назарий муаммолар. Мазкур муаммоларнинг илдизлари ва ечимларнинг тадбирлари. Поэтик ва адабий-назарий тафаккурнинг янгиланиш жараёни. Адабий илмлар ва адабиёт таълимида сўз санъатининг таҳлил, талқини.

Бадиий ижод ва унинг намуналарига ёндашув усуллари ҳамда методларнинг кенгайтиши, қатъийлашуви.

Жахон адабиётидаги услубий, ғоявий-бадиий ҳолат, ҳодисалардан таҳсиланиш, уларни ўзлаштириш, қабуллаш тенденциялари. Бугунги ўзбек шеърляти, насри, драматургиясининг етакчи тамойиллари.

Адабиётшунослик, адабий танқидда мустақиллик даври адабиётининг янгиланиш масалаларига муносабат тарзлари. Хилма-хил баҳс-мунозаралар ва уларнинг хулосалари. Бугунги ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигининг долзарб тақозолари ҳамда вазифалари.

АМАЛИЙ МАНҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар. (2 соат амалий).

Ўзбек тилшунослигига кейинги йилларда кириб келган янги йўналишлар: семантик синтаксис, когнитив тилшунослик, антрополингвистика, лингвокультурология, прагмалингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика каби йўналишлар, уларнинг таҳлил методлари.

2-3-мавзу. Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар. (4 соат амалий)

Тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг юзага келиши ва шаклланиши, антропоцентрик парадигма доирасида шаклланган тилшунослик йўналишлари, шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталик, маданият тушунчалари ҳақида маълумот бериш.

Концепт – билиш жараёнида ҳосил бўлган ментал тузилма.

Концептнинг лисоний моддийлашуви. Лисоний белги, лисоний онг, лисоний идрок ҳақида маълумот бериш.

4-5-мавзу. Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. Нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари (4 соат амалий)

Нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти эканлиги. Гапнинг денотатив аспекти. Тагмаъно, пресуппозиция ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

Фонопрагматика. Лексопрагматика. Прагматик семалар. Морфопрагматика. Атоқли отлар, олмашлар, юкламалар прагматикаси. Синтактик прагматика. Нутқий акт ва прагматика. Коммуникатив акт ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

6-мавзу. Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари. (2 соат амалий)

Лингвокультурологиянинг юзага келиши ва объекти, асосий вазибалари, компонентлари. Лингвокультурология тилни маданият феномени сифатида ўрганувчи фан эканлиги. Тил ва маданият тушунчалари хақида маълумот бериш.

Тил ва тафаккур, коммуникация жараёнида тилнинг функционал кўринишлари. Социолингвистикада жамият ва тил ўртасидаги муносабат. Тил ва жамият, улар ўртасидаги муносабат. Социолингвистикада жамият тушунчаси. Тилнинг ўзгариш назарияси. Тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар хақида маълумот бериш.

7-мавзу. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.

Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари ва унинг замонавий концепцияси. Ғарб ва Шарқ адабий-эстетик тафаккур тарихидан адабиётшуносликнинг ёрқин намуналари таҳлил-талқини орқали улардаги умумий ва хусусий хосликларни кузатиш. Бугунги дунё адабиётшунослигининг етакчи тараққиёт тамойилларининг устувор концепцияларининг, бадиий ижод намуналарига ёндашув принципларининг шарҳи.

Ўзбек адабиётшунослиги материаллари асосида адабиёт, унинг илмларидаги янгилашни жараёнини таҳлил этиш. Қайта баҳолаш эҳтиёжи, янгича тадқиқ асослари ва бадиий асарга турлича ёндашув талабларини мустақиллик даври адабиёти ҳамда адабиётшунослиги намуналари мисолида кузатиш.

8-мавзу. Фольклор асарларини янги талқинлар асосида ўрганиш

Фольклоршунослигидаги янги талқинлар. Халқ кўшиқларини тимсолларнинг рамзий-мажозий хусусиятларини янги талқинлар ва таҳлил ёрдамида аниқлаш.

Халқ достонлари маъно қатламларини аниқлаш. Алпомиш достонини маъно қатламлари асосида ўрганиш. Маиший қатлам, социал қатлам, эзотерик қатлам. Эпос ва этнос масаласининг халқ достонларини ўрганишда муҳимлиги. Фольклор асарларини ўрганишда инновацион ёндашувлар.

9-мавзу. Лирик асарларни шарҳлаб ўрганиш

Мумтоз бадиий матнни шарҳлаб ўрганиш. Алишер Навоийнинг лирик асарларини шарҳлаб ўрганиш. Навоий ғазалларини шарҳлашда аслият мазмунини сақлаш принциплари. Ғазалларни шарҳлашда ирфоний (тасаввуфий) талқинларнинг аҳамияти. Бадиий тимсоллар талқинида

зоҳирий ва ботиний мазмун уйғунлигини аниқлаш. Образ ва тимсол яратишда бадиий санъат ва тасвир воситаларининг ўрни.

10-мавзу. Эпик асарларни шарҳ ва талқинлар асосида ўрганиш муаммолари.

Алишер Навоий дostonларининг шарҳ ва табдиллари. Қайта ифодалашда аслият мазмунининг сақланиши ва улардан фойдаланиш самаралари. Дostonларни ўрганишда инновацион технологияларнинг ўрни ва аҳамияти.

11-мавзу. Бугунги ўзбек насрининг тараққиёт тамойиллари.

Бугунги ўзбек насрида дунё, инсон, маънавият моҳиятларига поэтик муносабат тамойиллари. Янгича адабий-эстетик тафаккур тарзини вужудга келтирган омиллар.

Катта ва кичик насрдаги тарихий, замонавий мавзулар миқёсининг кенгайиши. Узоқ ва яқин тарихга реалистик ёндашувнинг туб асослари.

Жаҳон адабиёти тенденциялари таъсирларига муносабат. Модернистик ифода усуллариининг кириб келиши. Уларнинг ўзбек насридаги ифодаси. Анъанавийлик ва янгиликка илмий-назарий муносабат кўринишлари.

12-мавзу. Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги шаклий, жанрий изланишлар

Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги шаклий, жанрий изланишлар. Янгича поэтик тафаккурнинг турли шеърий шакллар ва услубий йўналишларда намоён бўлиши.

Инсон омилига муносабатни теран лирик қаҳрамоннинг устувор миллий-эътиқодий хусусиятлари. Лиро-эпик намуналарида тафаккурий тасвиrotнинг устуворлашуви. Бугунги ўзбек шеърияти тадқиқи. Адабиётшуносликнинг бу борадаги долзарб масалалари.

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Модул доирасида кўчма машғулотлар режалаштирилмаган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Модул доирасида мустақил таълим учун 4 соат режалаштирилган.

Ўзбек тили ва адабиётининг тараққиёт йўналишлари ва инновациялар фанини ўқитишда бугунги фаннинг ютуқлари ва илгор тажрибаларини таълим-тарбия жараёнига татбиқ этиш.

Дастурнинг инфорMацион-методик таъминоти

Модуларни ўқитиш жараёнида ишлаб чиқилган ўқув-методик материаллар, тегишли соҳа бўйича илмий журналлар, Интернет ресурслари, мультимедиа маҳсулотлари ва бошқа электрон ва қоғоз вариантдаги манбаалардан фойдаланилади.

Адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз, 8-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. И.А.Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз, 9-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”. – Т.: 2008.-176 б.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: “Ўзбекистон”. –Т.: 2011.-440 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
2. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.
3. Баркалов С.А. Системный анализ и принятие решений.– Воронеж: НИЦ ВГУ,2010. 662с.
4. DUET-Development of Uzbekistan English Teachers*- 2-том. CD ва DVD материаллари, Тошкент.: 2008.
5. Michael McCarthy “English Vocabulary in use”. Cambridge University Press, 1999, Presented by British Council.

6. Исмаилов А.А, Жалалов Ж.Ж, Саттаров Т.К, Ибрагимходжаев И.И. Инглиз тили амалий курсидан ўқув-услугий мажмуа. Basic User/Breakthrough Level A1/-Т.: 2011. – 182 б.
7. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
8. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2009. – 160 б.
9. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании. Учебное пособие. М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана. 2002. -336с.
10. Симонович СВ., Евсеев Г.А., Мураховский В.И. WINDOWS: лаборатория мастера: Практическое руководство по эффективным приемам работы с компьютером - М.: АСТ-ПРЕСС: Информком-Пресс, 2000. - 656 с.
11. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа. Учебное пособие. – Санкт-Петербург: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2000. – 17с.
12. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностью ориентированные технологии профессионального развития специалиста. – Екатеринбург, 1999. – 244 с.
13. Саттаров Э., Алимов Х. Бошқарув мулоқоти. – Т.: “Академия”, 2003. – 70 б.
14. Маҳмудов И.И. Бошқарув психологияси. – Т.: 2006. – 230 б.
15. Маҳмудов И.И. Бошқарув профессионализми: психологик таҳлил. – Т.: “Академия”, 2011. – 154 б.
16. Педагогика назарияси ва тарихи // М.Х. Тўхтаўжаева таҳрири остида. – Т.: “Молия-иқтисод”, 2008. – 208 б.
17. Шихова О. Ф., Шихов Ю. А. Квалиметрический подход в образовании. //Ж. Образование и наука. 2013. № 4 (103) – С . 40-57.
18. Жукова Г.С., Комарова Е.В., Никитина Н.И. Квалиметрический подход в системе дополнительного профессионального образования специалистов социальной сферы: монография. – М.: Издательство РГСУ, 2012. – 186 с.
19. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Т.: “Фан”, 2007.
20. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: “Фан”, 2008.
21. Тоирова Г., Сафаров Ш. Нуткни социопрагматик ўрганиш асослари. –Жиззах.: 2006.
22. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбиқий асослари – Т.: 2006. – 163 б.
23. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. – Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 2000.
24. Adabiyot (Majmua): Akademik litseylarning ikkinchi bosqich o‘quvchilari uchun. Тузувчилар: В. То‘хлиев, R. Mirsamirova, O. Ametova – Тошкент, BAYOZ, 2014.
25. Adabiyot (Majmua): Akademik litseylarning uchinchi bosqich o‘quvchilari uchun. Тузувчилар: В. То‘хлиев, T. Shermurodov, Sh. Isayeva – Тошкент, BAYOZ, 2014.

26. Дўстқораев Б. Бир мунозара тарихидан // Шарқ юлдузи, 1989, 6-сон.
27. Жаббор Эшонкул. Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкент, Фан, 2006.
28. Замонавий дарс. / Масъул муҳаррир Ш. Шомансуров -Т.: А. Авлоний номидаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказий институти, 2007. -120 бет.
29. Исҳоқов Ё. Навоий лирикаси ва янги давр поэтикаси. - // Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами,- Тошкент, Фан, 2001. 46-66-бетлар. Йўлдошева Н., Муродова С. Адабиёт дарсларида замонавий педагогик технологияларни қўллашнинг афзаллиги. -Т.: ИПТ ва нашр ишлари бўлими, 2007. -14 б.
30. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1999.
31. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари.- Тошкент, Фан, 2007.
32. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий- назарий асослари. Тошкент. Ўқитувчи, 1996.
33. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари- Тошкент, O‘zbekiston, 2006.
34. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. –Тошкент,Фан, 2006.
35. Сайидахмедов Н. Дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол методлари. –Т.: Университет, 2005.
36. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. «Янги аср авлоди», Т.: 2006.
37. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Т.: 1994.
38. Қаюмов А. «Садди Искандарий» достонининг сарлавҳалари. – // Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами, – Тошкент, Фан, 2001. 84-103-бетлар.
39. Қахрамонов Қ. Адабий танқид янгиланиш жараёнлари. – Т.: 2010.
40. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент, Шарқ, 2004.
41. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т.:Шарқ, 2004.
42. Ҳаққул Иброҳим. Ким нимага таянади? Адабий суҳбатлар. – Тошкент, Зарқалам, 2006.
43. Ш. Турдимов. Эпос ва этнос.–Т.: Ўзбекистон, 2012.
44. Н. Комилов. Хизр чашмаси. –Т.: Маънавият, 2005.
- 45.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.edu.uz
4. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
5. <http://learnenglishkids.britishcouncil.org/en/>
6. <http://learnenglishteens.britishcouncil.org/>
7. <http://learnenglish.britishcouncil.org/en/>
8. www.tdpu.uz.

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар.

Режа

1. Ўзбек тилшунослигига кейинги йилларда кириб келган янги йўналишлар.
2. Семантик синтаксис.
3. Когнитив тилшунослик.

Таянч тушунчалар: семантик синтаксис, когнитив тилшунослик, антрополингвистика, лингвокультурология, прагмалингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика

Жаҳон тилшунослиги тарихида тил ҳодисасига хилма-хил ва бир-биридан фарқли ёндашувлар юзага келганлигини кузатиш мумкин. Тилшунослик тараққиётининг ҳозирги босқичида лингвистик бирликларни антропоцентрик нуқтаи назардан ўрганиш энг устувор йўналишлардан саналади. Бунинг сабаби шундаки, нутқий фаолиятнинг субъектлари бўлган сўзловчи ва тингловч бўлган шахс тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Сўзловчи ва тингловчисиз нутқий фаолият ҳақида баҳс юритилди. Ваҳоланки, ҳеч бир тилни “тил эгаси”дан ажратган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиш мумкин эмас. Жаҳон тилшунослигида тил тизимини шахс билан боғлиқ тарзда ўрганиш асосан лингвопрагматика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, социоллингвистика, лингвокультурологияга оид тадқиқотларда намоён бўлган. Мазкур фан магистрантларга тилшуносликнинг нафақат тил тадқиқига нисбатланган йўналишигина эмас, балки бевосита тилнинг моҳиятига дахлдор ҳодиса - антропоцентрик парадигма асосида тадқиқ этиш тенденцияси ва бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотлар юзасидан маълумотлар беради ҳамда уларнинг бу борадаги илмий билимларини оширишга ёрдам беради.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ушбу дастурда тил тизимини антропоцентрик парадигма асосидаги тадқиқ йўналишлари - лингвокультурологик, прагматик, социоллингвистик, когнитив ва психоллингвистик таҳлил қилиш масалаларига эътибор берилган.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида ўзининг илк қадамларини қўйган когнитив тилшунослик XXI аср бошидаёқ лингвистиканинг пешқадам соҳаларидан бирига айланиб улгурди. Ҳозирги вақтда ушбу соҳанинг бир неча йўналишлари мавжуд.

Когнитив тилшунослик тилни умумий когнитив механизм сифатида ўрганувчи соҳадир. В.З.Демьянков фикрига кўра, унда тил тизимининг ахборотни қайта ишлашдаги роли нутқ яратилиши ва идрок этилиши нуқтаи назаридан ўрганилади. Бунда нутқ яратувчи ва уни идрок этувчи субъектлар

– сўзловчи ва тингловчига ахборотни қайта ишловчи тизим сифатида қаралади.

Олимнинг таъбирича, “... тилшунослик майдонида старт олган тадқиқотчи финишда “қўшма фанлар” манзилига етиб келади”. Яъни когнитив тилшунослик билан шуғулланмоқчи бўлган шахсдан ушбу соҳанинг юзага келишига асос бўлган психология, неврология, гносеология, социология, сунъий интеллект каби фанлар алифбосидан ҳам хабардор бўлиш талаб этилади.

Когнитив тилшунослик когнитив фаолият тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир.

Когниция тушунчаси ҳам когнитив тилшуносликда марказий ўринда турувчи тушунча бўлиб, у илмий адабиётларда ахборотни идрок этиш, кодлаштириш ва яратиш каби жараёнлар тизими сифатида изоҳланади.

Когнитив тилшуносликда энг фаол қўлланувчи ва турли дефиницияларга эга бўлган термин *концепт* ҳисобланади. Унинг когнитив тилшунослик, лингвокультурология, шунингдек, адабиётшунослик фанларидаги изоҳи ўзаро фарқланади. Мазкур термин тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларигача *тушунча* сўзига синоним сифатида ишлатилган бўлса, унинг ҳозирги вақтдаги изоҳи *тушунча* терминига нисбатан кенгрок маъно касб этганини кўриш мумкин. Жумладан, Н.Ю.Шведова концепт бу – тушунча эканлиги, бу тушунча ортида эса ижтимоий ёки субъектив тарзда анланувчи, инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий, рухий томонини акс эттирувчи, ўз тарихий илдизларига эга бўлган, халқнинг умумий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туришини қайд этади.

Проф. Н.Маҳмудов ўз мақолаларидан бирида *концепт* термини энг кўп дефиницияга эга бўлган термин эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: “Лингвокультурологик тадқиқотларда айнан концептнинг ифодаланиши муаммоларига жуда катта эътибор қаратилмоқда, интернет материаллари билан танишганда, масалан, Россиядаги тилшуносликларда бу йўналиш ниҳоятда кенг тарқалганини кўриш мумкин, бу борадаги ишларни санаб, саноғига етиш ҳам мушкул. Ҳатто сўнгги йилларда ёқланган номзодлик диссертацияларининг жуда катта қисми айнан у ёки бу тилда концептнинг лингвокультурологик тадқиқига бағишланган”.

Рус тилшуноси Л.В.Адолина *концепт* терминига бағишланган мақоласида бу терминнинг таниқли тилшунослар томонидан қайд этилган 12 та таърифини келтиради. Шунингдек, унинг маълумотига кўра, *концепт* термини ўн нуқтаи назардан тасниф қилинган. Масалан, концепт стандартлашишига кўра универсал, этник, гуруҳга оид ва шахсий концептларга, қўлланишига кўра илмий, бадий, маиший концептларга; ифодаланишига кўра лексик-фразеологик, грамматик, синтактик ва матний концептларга бўлинади ва ҳ.к.

Ҳозирги вақтда когнитив тилшуносликда кенг тарқалган методлардан бири фрейм таҳлили ҳисобланади. Лингвокогнитологияга кўра, ҳар қандай матн маълум бир фрейм ифодасидир. Фрейм назариясини яратган

олимлардан бири М.Минский унга шундай таъриф беради: “...фрейм – стереотип вазиятларни намоён қилиш усулларида бири ҳисобланиб, ҳар қандай фреймда кўпқиррали ахборот ўзаро боғланган бўлади”. Бинобарин, фрейм у ёки бу типик вазиятнинг кенг ҳажмли прототиби бўлиб, матн яратилиши жараёнида когнитив контекст вазифасини бажаради. Бу ўринда шуни ҳам айтиш лозимки, матн яратилиши тадқиқида когнитив тузилмалардан бири бўлган гештальт ҳам муҳим ўрин тутди. Ҳозирги тилшуносликда мавжуд бўлган *семантик гештальтлар назарияси* тилнинг луғавий сатҳини ўрганишга татбиқ этилган. Гештальт ҳодисасини матн билан боғлаб ўрганувчи тадқиқотлар сони эса жуда оз. Ваҳоланки, ҳар қандай матн яратилиши “бутундан – бўлакка” жараёнини акс эттиради. Проф. Ш.Сафаров фикрига кўра, гештальт ва матн яратилишини узвийликда тадқиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Психолингвистик нуқтаи назардан матн яратиш ва унинг мазмуний идроки индивиднинг нутқий тафаккури маҳсули, объектив борлиқни тил тизими воситасида акс эттириш қобилияти сифатида намоён бўлади. Бунда матннинг шакли ва мазмуни муайян коммуникатив вазият қатнашчиси – конкрет шахснинг психологик хусусиятлари билан узвийликда тадқиқ этилади¹.

Маълумки, психолингвистика соҳаси XX асрнинг 50-йилларида психология ва тилшунослик фанларининг ҳамкорлиги натижасида юзага келган. Психолингвистиканинг асосий тадқиқ объекти нутқий фаолият субъекти бўлган шахс, тил эгаси ҳисобланади. Рус тилшунослигида мазкур соҳа ривожига катта ҳисса қўшган А.А.Залевская психолингвистиканинг вазифаси ҳақида ёзар экан, “тилнинг амал қилишини психик феномен сифатида тавсифлаш ва тушунтириш” ушбу соҳанинг асосий мақсади бўлиши кераклигини таъкидлаган эди .

Психолингвистикага доир кўплаб тадқиқотлар яратган рус тилшуноси ва психологи В.П.Белянин “Основы психологической диагностики (модели мира в литературе)” номли асарида матнга лингвистик ва психологик ёндашув ҳақидаги ўз концепциясини яратди. Олимнинг матн ҳақидаги қарашларини акс эттирган 6 банддан иборат бўлган фикрларини тўлиқ келтиришни лозим, деб ҳисоблаймиз. Зеро, улар тилшунослигимизда ҳали шаклланиб улгурмаган матннинг психолингвистик тадқиқ тамойиллари учун жуда муҳимдир.

1. В.П.Беляниннинг фикрига кўра, нутқ ортида нафақат тил тизими, балки психология ҳам туради. (Аёнки, бунда олим нутқ яратилиши жараёнини назарда тутган).

2. Ҳар хил матн ортида ҳар хил психология туради. (Бунда В.П.Белянин матн тузувчининг матнда акс этувчи субъектив хусусиятларини назарда тутган).

¹ Қаранг: Зорькина О.С. О психологическом подходе к изучению текста // Язык и культура. – Новосибирск, 2003. – С. 205-210.

3. Бадиий матн тузилиши акцентуаллашган онг тузилишига мувофиқдир. (Бунда Белянин онг психик тузилишининг матн тузилишига таъсирини назарда тутди. Унинг бу фикри кейинги бандда янада равшанроқ намоён бўлади).

4. Ҳиссий-мазмуний доминанта бадиий матннинг семантик, морфологик, синтактик хусусиятлари, шунингдек, унинг услубияти намоён бўлишида асосий ролни бажаради.

5. Матн воқелик – онг – олам манзараси – тил – матн тузувчи – реципиент – матн проекциясидан иборат тизим унсури ҳисобланади. (В.П.Белянин ушбу бандда матн яратилиши ва идрокининг барча лисоний ва нолисоний омилларини қайд этган).

6. Реципиентнинг бадиий асар ҳақидаги ўз талқини бўлиши мумкин. Бу талқин матн билан бирга реципиентнинг психологиясига ҳам боғлиқ бўлади .

(Бу бандда В.П.Белянин матн идрокининг хусусий ҳодиса эканлигини таъкидлаган).

Назаримизда, В.П.Белянин томонидан келтирилган ушбу қарашлар фақат бадиий матнни эмас, бошқа услубдаги матнларни ҳам психолингвистик таҳлил қилиш учун асос бўла олади. Хусусан, 5-бандда баён этилган матннинг объектив воқелик, онг, олам манзараси, нутқ яратилиши ва унинг идроки билан боғлиқ бўлган серқирра ва мураккаб ҳодиса эканлиги ҳақидаги қарашлар матннинг психолингвистик моҳиятини яққол намоён этади.

Психолингвистик таҳлилда лисоний онг масаласи ҳам марказий ўринлардан бирини эгаллайди. “Лисоний онг ташқи фаолиятни тил белгилари воситасида режалаштириш ва бошқаришдан иборат бўлган ички жараён дир” . У хусусан, коммуникациянинг энг олий бирлиги бўлган матн яратилишида муҳим аҳамият касб этади.

Матннинг психолингвистик таҳлилида энг муҳим бўлган объектлардан бири тил эгаси – матн тузувчи ва реципиент фаолиятидир. Маълумки, матн инсон томонидан инсон учун яратилади. Бу матн яратилиши ва унинг идрокидан иборат фаолият занжирининг антропоцентрик хусусиятга эгаллигидан далолат беради. Психолингвистик таҳлилда муаллиф-реципиент муносабатларида амал қилувчи лисоний ва нолисоний омиллар борки, уларни ўзаро уйғунликда тадқиқ этиш кутилган натижаларни олишга имкон яратади.

Тилшуносликда матн моҳияти, унга хос бўлган асосий белгилар ҳақида мавжуд бўлган фикрлар матнни психолингвистик аспектда ўрганган тадқиқотчилар томонидан ҳам эътироф этилади. Жумладан, яхлитлик, информативлик, боғланишлик каби хусусиятлар матннинг асосий белгилари эканлиги бир қатор психолингвистларнинг ишларида ҳам қайд этиб ўтилган . Шу билан бирга, ушбу тадқиқотчилар матннинг психолингвистик ўзига хослиги ҳақида айрим қарашларни ҳам илгари сурдилар. Жумладан, матнни психолингвистик аспектда ўрганган Ю.А.Сорокин унинг боғланишлик ва яхлитликдан иборат белгиларига қуйидаги тарзда ёндашади: “Матн

яхлитлиги психологик нуктаи назардан реципиент ва матннинг ўзаро муносабати жараёнида юзага келувчи яширин проекцион (концептуал) ҳолатдир, шунингдек, боғланишлик тил / нутқнинг қурилиши унсурлари баробарида унинг қурилиш унсурлари бўлмаган қисмларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижаси ҳамдир . Яна бир тилшунос А.И.Новиковнинг фикрига кўра эса матн яхлитлиги фақат унинг мазмуний тузилишига хосдир . Новиковнинг ушбу хулосаси психологик ва когнитив нуктаи назардан тўғри бўлса-да, матннинг ташқи тузилиши – синтактик-структур жиҳатини эътиборга олмаганлиги билан мунозаралидир. Зеро, матн яхлитлигини унинг ички тузилишигина таъминламайди. Замонавий тилшуносликнинг етакчи йўналишларидан бири бўлган лингвокультурология XX асрнинг сўнгги чорагида шакллана бошлади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, “лингвокультурология” термини В.Н.Телия раҳбарлигидаги Москва фразеологик мактаби томонидан олиб борилган тадқиқотлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлган .

Лингвокультурологиянинг шаклланиши ҳақида гапирилганда, деярли барча тадқиқотчилар бу назариянинг илдизи В.фон Гумбольдтга бориб тақалишини таъкидлайдилар . Тилшуносликда бу соҳанинг шаклланишида А.А.Потебня, Л.Вайсгербер, Х.Глинц, Х.Хольц, У.Д.Уитни, Д.У.Пауэлл, Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Г.Брутян, А.Вежбицкая, Д.Хаймз каби тилшуносларнинг фикрлари муҳим роль ўйнаганлиги таъкидланади .

Лингвокультурология соҳасида жиддий тадқиқотлар яратган В.А.Маслова ушбу соҳанинг ривожини 3 босқичга ажратади:

1) фан шаклланишига туртки бўлган дастлабки тадқиқотларнинг яратилиши (В.фон Гумбольдт, Э.Бенвенист, Л.Вайсгербер, А.А.Потебня, Э.Сепир каби тилшуносларнинг ишлари);

2) лингвокультурологиянинг алоҳида соҳа сифатида ажратилиши;

3) лингвокультурологиянинг ривожланиш босқичи .

XXI аср бошига келиб лингвокультурология дунё тилшунослигидаги етакчи йўналишлардан бирига айланиб улгурди. Лингвокультурология тилни маданият феномени сифатида ўрганувчи фан бўлиб, ўзаро алоқадорликда бўлган тил ва маданият унинг предметини ташкил этади. Жумладан, В.Н.Телия бу ҳақда шундай ёзади: “Лингвокультурология инсоний, аниқроғи, инсондаги маданий омилни тадқиқ этувчи фандир. Бу эса шуни билдирадики, лингвокультурология маркази маданият феномени бўлган инсон тўғрисидаги антропологик парадигмага хос бўлган ютуқлар мажмуасидир” . Г.Г.Слишкиннинг фикрига кўра, “Лингвокультурология инсон омилига, аниқроғи, инсондаги маданият омилига йўналтирилган. Лингвокультурологиянинг маркази маданият феноменидан иборат бўлиши инсон ҳақидаги фаннинг антропологик парадигмага тегишли ҳодиса эканлигидан далолат беради” . Лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти ҳақидаги фикрлар борасида бир тўхтамага келинган бўлса-да, айрим мунозарали қарашлар ҳам йўқ эмас. Масалан, В.Н.Телиянинг фикрига кўра, лингвокультурология тил ва маданиятнинг фақат синхрон алоқасини ўрганади. В.А.Маслова эса бу соҳа тилни ҳам синхрон, ҳам диахрон

жихатдан ўрганади, деб ҳисоблайди. Шунингдек, В.Н.Телия лингвокультурология объекти умуминсоний характерга эга бўлишини таъкидласа, В.А.Маслова муайян халқ ёки қардош халқлар тилининг лингвокультурологик хусусиятлари алоҳида ўрганилиши лозим эканлигини таъкидлайди .

Ҳозирги вақтда лингвокультурология жаҳон, хусусан, рус тилшунослигида энг ривожланган йўналишлардан бири бўлиб, бу борада бир қанча ўқув қўлланмалар яратилган. Тилшуносларнинг эътироф этишича, уларнинг орасида энг машҳури В.А.Маслова томонидан яратилган ўқув қўлланма ҳисобланади . Мазкур ўқув қўлланмада лингвокультурология соҳасининг методлари, объекти ва предмети, йўналишлари ёритиб берилган, муйян тил бирлигини лингвокультурологик таҳлил қилиш намуналари кўрсатилган .

Лингвокультурологик тадқиқотларда, асосан, қуйидаги масалалар тадқиқ этилганини кўриш мумкин: 1) муайян нутқий жанрнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Бунда кўпинча мифлар, халқ оғзаки ижодига хос жанрлар тили таҳлил этилган; 2) муайян услубда ёзилган асарда лингвокультурологик концепт ифодаланиши тадқиқи. Бунда асосан бадиий-наصريй асарлар тили таҳлил этилган; 3) қиёсий аспектдаги ишлар. Бунда асосан рус тилидаги лингвомаданий бирликлар инглиз, немис, француз тиллари билан қиёсланган; 4) лингвокультурологиянинг педагогика фани билан боғлиқ жиҳатлари. Бунда талабаларда лингвокультурологик бирликларни аниқлаш ва таҳлил этиш малакасини ҳосил қилиш асосий мақсад қилиб олинган.

Лингвокультурологик ёндашувдаги тадқиқотлар ўзбек тилшунослигида охириги ўн йилликларда пайдо бўла бошлади. Масалан, З.И.Солиеванинг номзодлик иши ўзбек ва француз тилларидаги сентенция, яъни ахлоқий-таълимий характердаги матнларнинг миллий-маданий хусусиятларини ўрганишга бағишланган .

Профессор Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...” номли мақоласида лингвокультурология, умуман, антропоцентрик парадигманинг моҳияти ва бу борадаги муаммолар чуқур ва асосли ёритиб берилди. Ушбу мақолани ўзбек тилшунослигида лингвокультурология ҳақида жиддий мулоҳазалар баён қилинган биринчи асар сифатида баҳолаш мумкин .

Мақолада лингвокультурологик назариянинг шаклланиши учун хизмат қилган омиллар, ундаги асосий тушунчалар, уларнинг талқинидаги ҳар хилликлар ҳақида жуда асосли мулоҳазалар айтилган. Хусусан, Н.Маҳмудов айтиб соҳанинг энг асосий тушунчаларидан бўлган тил ва маданият ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Тил ва маданият деганда, кўпинча, “нутқ маданияти” дейиладиган муаммо ассоциатив ҳолда эсга тушса-да, бу икки ўриндаги маданиятнинг айнанлигини асло кўрсатмайди. Тил ва маданият деганда, одатда, (тўғриси ҳам шу) тил орқали у ёки бу маданиятни ёки аксинча, маданиятни ўрганиш орқали у ёки бу тилни тушунтириш назарда тутилади, аниқроқ айтадиган бўлсак, лингвокультурологиядаги

маданиятнинг маъноси “ақлий-маънавий ёки хўжалик фаолиятида эришилган даража, савия (нутқ маданияти)” эмас, балки “кишилик жамиятининг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий-маърифий ҳаётида қўлга киритган ютуқлари мажмуи (маданият тарихи, ўзбек маданияти)” демакдир. Шундай бўлгач, нутқ маданиятининг ўрганиш муаммолари бошқа, лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти тамоман бошқадир” .

Лингвокультурологиянинг бевосита матн билан боғлиқ жиҳатига келсак, шуни айтиш лозимки, матн ҳам бошқа тил бирликлари қаторида бу соҳанинг тадқиқ объектларидан бири ҳисобланади. “Лингвокультурология” китобининг муаллифи В.А.Маслова бу борада қуйидагича ёзади: “Матн тилшунослик ва маданиятнинг ҳақиқий кесишув нуқтасидир. Зеро, матн тил ҳодисаси ва унинг олий сатҳи ҳисобланади, шу билан бирга у маданият мавжудлигининг амал қилиш шакли ҳамдир. Лингвокультурология эса тилни маданий қадриятлар тажассуми сифатида тадқиқ этади”. В.А.Маслованинг, хусусан, ўхшатиш – матнлар ҳақидаги фикри ҳам эътиборга моликдир. Олима ўхшатишларнинг матн яртилишидаги ўрнига яна тўхталиб, улар матнда структур-композицион вазифани бажариши ва матн когерентлигини таъминловчи восита мақомида бўлишини айтади . Кузатишлар натижасида айтиш мумкинки, ўхшатиш ва унинг қисқарган шакли бўлган метафоралар матнда муҳим когнитив-семантик аҳамият касб этиши билан бирга, тил эгаларининг миллий-маданий тафаккурига хос жиҳатларни ҳам намоён этувчи ҳодиса бўла олади. Ўхшатиш ва метафоралар асосига қурилган матнлар муайян тилда қолиплашган матн шакллари (уларни матннинг прецедент шакллари тарзида ҳам баҳолаш мумкин)ни аниқлаш имкониятини ҳам беради.

Лингвокультурологиядаги матн билан боғлиқ яна бир ҳодиса бу – прецедент матн масаласидир. Тадқиқотчи О.Е.Артемованинг сўзлари билан айтганда, прецедент жанрлар – маданий ахборотнинг “аккумулятори”дир .

Прецедент матнлар прецедент бирликларнинг бир тури бўлиб, ўзида муайян миллат тил эгаларига хос бўлган лисоний хотирани акс эттиради. Ҳозирги вақтда хусусан рус тилшунослигида бу борада кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. (Прецедент матнлар ҳақида ишимизнинг 4-бобида батафсил мулоҳаза юритилади).

Лингвокультурологиядаги матн билан боғлиқ яна бир масала сентенциядир. Сентенция ахлоқий-таълимий характердаги тил бирлиги бўлиб, ўзида интертекстуалликни намоён этади .

З.И.Салиева инглиз ва ўзбек тилларидаги сентенцияларнинг миллий-маданий хусусиятларини қиёсий аспектда ўрганар экан, муайян халқ тарихида катта ўрин тутган мутафаккирларнинг асарларида баён қилинган дидактик ғояларнинг ёзувчи томонидан ўзгарган шаклда ифодаланишини интертекстуалликнинг бир кўриниши сифатида баҳолайди. Тадқиқотчи бунга мисол сифатида Ойбекнинг “Навоий” романида Навоий томонидан айtilган дидактик мазмунли матнларни келтиради . Бу хусусиятни ўзбек тилида яратилган бошқа асарларда ҳам кўриш мумкин.

XXI асрнинг дастлабки йилларидан ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигма асосида бажарилган тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бу ишлар, асосан, куйидаги йўналишларда амалга оширилди: 1) социолингвистика; 2) когнитив тилшунослик; 3) лингвистик прагматика; 4) психолингвистика; 5) антропоцентрик парадигманинг умумназарий масалалари.

Бу тадқиқотлар, гарчи уларда антропоцентрик парадигмага муносабат билдирилмаган бўлса-да, ўзида ушбу парадигма тамойилларини акс эттирган дастлабки ишлар ҳисобланади.

С.М.Мўминовнинг “Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида ўзбекларнинг ўзига хос мулоқот хулқи ижтимоий-лисоний нуқтаи назардан тадқиқ этилган .

Тадқиқотдан мулоқот хулқининг миллий характер билан алоқадор жиҳатлари ҳақида, шунингдек, унинг инсон психологияси ва физиологияси билан боғлиқлиги хусусидаги қарашлар ҳам ўрин олганки, буни тил тизимида антропоцентрик ёндашув сифатида баҳолаш мумкин. Олим, жумладан, шундай ёзади: “МХ (мулоқот хулқи – Д.Х.) муаммосини миллий характер, миллат аҳолисининг ўзига хос урф-одатлари, қадрият ва анъаналарини ҳисобга олмасдан туриб мутлақо ўрганиш мумкин эмас. Чунки МХ миллат характерининг узвий бир қисми бўлиб, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир” .

С.М.Мўминов ўз тадқиқотида мулоқотнинг психолингвистик аспектини таҳлил қилар экан, тилнинг инсонга таъсири унинг вазифаларидан бири эканлигини таъкидлайди: “Мулоқот инсон психологияси ва физиологияси билан чамбарчас боғлиқ ҳодисадир. Чунки ҳар қандай нутқ тафаккур билан, тафаккур эса руҳият билан боғлиқдир. Танани руҳ бошқариб туради. Демак, руҳга таъсир этган ҳар қандай нарса танага ҳам таъсир этади. Буларнинг ҳаммаси мулоқотнинг психофизиологик аспектини ташкил этади”

Назорат саволлари

1. Психолингвистиканинг юзага келиши ва объекти.
2. Ўзбек тилида матнни когнитив-семантик тадқиқ этиш муаммолари
3. Лингвистик прагматика муаммосининг ўрганилиши.
4. Тилшуносликда лингвокультурологик йўналишнинг юзага келиши.
5. Социолингвистикада жамият ва тил ўртасидаги муносабат.

Адабиётлар рўйхати

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.
2. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.

4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. - № 5.
5. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. –Тошкент: Академнашр, 2012.
6. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
7. Худайберганова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография. – Тошкент.: Фан, 2013.
8. Кенжаева С.Е. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. ном...дисс. автореферати.-Тошкент , 2011.

2-мавзу. Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар.

РЕЖА

1. Антропоцентрик назариянинг моҳияти.
2. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар.
3. Концепт – билиш жараёнида ҳосил бўлган ментал тузилма.

Таянч тушунчалар: антропоцентрик парадигма, шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталлик, маданият тушунчалари, концепт.

Антрополингвистика. Матннинг антропоцентрик тадқиқи

Жаҳон тилшунослиги тарихида тил ҳодисасига хилма-хил ва бир-биридан фарқли ёндашувлар юзага келганлигини кузатиш мумкин. Тилшунослик тараққиётининг ҳозирги босқичида лингвистик бирликларни антропоцентрик нуқтаи назардан ўрганиш энг устувор йўналишлардан саналади. Бунинг сабаби шундаки, нутқий фаолиятнинг субъектлари бўлган сўзловчи ва тингловч бўлган шахс тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Сўзловчи ва тингловчисиз нутқий фаолият ҳақида баҳс юритилди. Ваҳоланки, ҳеч бир тилни “тил эгаси”дан ажратган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиш мумкин эмас. Жаҳон тилшунослигида тил тизимини шахс билан боғлиқ тарзда ўрганиш асосан лингвопрагматика, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, социоллингвистика, лингвокультурологияга оид тадқиқотларда намоён бўлган. Мазкур фан тингловчиларга тилшуносликнинг нафақат тил тадқиқига нисбатланган йўналишигина эмас, балки бевосита тилнинг моҳиятига дахлдор ҳодиса - антропоцентрик парадигма асосида тадқиқ этиш тенденцияси ва бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотлар юзасидан маълумотлар беради ҳамда уларнинг бу борадаги илмий билимларини оширишга ёрдам беради.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ушбу дастурда тил тизимини антропоцентрик парадигма асосидаги тадқиқ йўналишлари - лингвокультурологик, прагматик, социоллингвистик, когнитив ва психоллингвистик таҳлил қилиш масалаларига эътибор берилган.

Когнитив тилшуносликнинг предмети ва вазифалари

Тилшунослик, психология, социология, маданиятшунослик каби соҳалар ҳамкорлиги когнитив фаолият асосида воқеланувчи ҳодисадир. Когнитив тилшунослик ҳам инсоннинг билиш фаолияти билан шуғулланувчи фанлар таркибига киради. Когнитив тилшунослик атамасининг мазмуни инглизча «согнитиве – билишга оид» сўзи билан боғлиқ.

Тафаккур фаолияти жараёнида юзага келадиган билим турли кўриниш ва хусусиятга эга бўлади. Бу фарқ дастлабки ўринда билимнинг қай йўсинда ва қандай мақсадда ўзлаштирилиши билан боғлиқдир. Воқелик ҳақидаги оддий, «кундалик» билим тажриба натижасидир. Билим маданий ҳодиса сифатида талқин қилинганда, бу шаклдаги билимнинг маълум ижтимоий

гуруҳ маданияти учун хос бўлган меъёрларга қанчалик даражада мос келиши назарда тутилади. Лисоний билим иккинчи турга оид, чунки тил миллатнинг маданий бойлигидир. Бу билим инсоннинг онгли фаолияти заминида шаклланади ва бу фаолият амалга оширишида муҳим рол ўйнайди. Айнан лисоний билим лингвокогнитив таҳлил сифатида танланиши ҳам бежиз эмас. Шубҳасиз, билим – инсон хотирасида сақланган (ҳеч бўлмаса «из қолдирган») тизимлаштирилган маълумотлар тўпламидир. Аммо бу тўпламнинг қандай таркиб топиши, ундан фойдаланиш механизмини ўрганиш анча қийин вазифа. Америка беҳейвористлари инсон билимлари дунёсини «қора қути» (яъни ўқилиши мушкул бўлган манба) деб таърифлашган, чунки билим жамланишини таъминловчи воситаларнинг «иш тартиби»ни бевосита кузатишнинг имкони йўқ (Сехнелле 1981). Тўғри, инсоннинг билиш қобилиятининг нейробиологик асослари, айниқса, мия яримшарлари фаолияти билан боғлиқ томонларини ўрганиш борасидаги изланишлар давом этмоқда. Психоллингвистлар ва нейролингвистлар нутқий фаолият ижроси ва унинг қабул қилинишини (аниқроғи, идрок этилиши) таъминловчи мия қисмлари ҳамда уларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги маълумотларни тўплашган бўлса-да, ушбу нейробиологик тизимнинг ўзи хануз сирлигича қолмоқда. Олимлар мия чап яримшари нутқий ахборотни қабул қилувчи ва узатувчи ҳудудлар (бу ҳудудлар нейробиологлар Брака ва Вернике номлари билан аталади) ўзаро мураккаб муносабатда эканлигини доимо уқтиришади. Лекин бу муносабатлар қандай юзага келади-ю, уларнинг заминида нима туриши тўғрисидаги фикрлар у қадар аниқ эмас. Балки нейробиологик тузилмаларнинг вазифалари ва уларни ҳаракатлантирувчи механизмларнинг иш фаолиятини аниқлаш учун дастлаб лисоний фаолиятнинг когнитив тизимини батафсил ўрганиш лозимдир. Бу эҳтимолнинг ҳақиқатга ўта яқинлиги когнитив тилшунослик тараққиёти жараёнида ўз исботини топмоқда.

Тафаккур қайси ҳолатда ва қандай кўринишда ҳаракатга келмасин, ягона бир вазифани бажаради - у воқелик ҳақидаги ахборотни қабул қилиш, тўплаш, қайта ишлаш ва тартибга солиш усулидир. Бу усул воситасида ҳосил бўладиган ғоя ёки фикр воқеликнинг онгда акс этиш шаклидир. Тафаккурнинг ҳаракатланиши ва фикрнинг шаклланиши воқеликнинг бевосита онгда акс этишини таъминловчи жараён – билиш фаолияти билан боғлиқ. Тилнинг билиш фаолиятидаги ўрни алоҳида, у воқеликни идрок этиш ва билиш воситаси – қуролидир. С. Д. Кацнельсон (1972: 110) «Тил – нафақат мулоқот қуроли, балки фикр ва ғояни шакллантирувчи ҳамда уни ифодаловчи қуролдир» деб ёзган эди. Тилнинг тафаккур фаолиятидаги ролини билиш учун онг ва тилнинг муносабатига оддий бир ҳол (ходиса) сифатида қарамаслик лозим. Бу муносабат икки мустақил ҳодисанинг ўзаро «мулоқот»идир. Худди шу «мулоқот» ментал фаолиятнинг лисонийлашувига олиб келади, зеро, лисоний ва мантиқий фаолиятлар бир-бирига ҳамроҳ бўлиб, улар ягона нутқий тафаккур жараёнини ташкил этади. Демак, тил онгни ҳаракатлантирувчи воситалардан биридир, у онгда энг оддий,

бирламчи (элементар) тафаккур категориялари пайдо бўлишини таъминлайди. Ушбу категорияларсиз «алоҳида нутқий тузилмалар – гапларни тушуниш ва фикр (ғоя)нинг шаклланишини ҳамда шу йўсинда билимнинг фаоллашувини ҳам тасаввур қилиб бўлмайди» (Кацнельсон 2001: 480). Қай даражалигидан қатъий назар, тил ва тафаккур муносабати масаласининг фалсафа, тилшунослик ва психология фанлари доирасида анча батафсил муҳокама қилиниши когнитив тилшунослик тараққиёти учун мустаҳкам замин яратди. Когнитив тилшунослик мажмуавий тадқиқот йўналиши (соҳаси) бўлиб, у тилшунослик ва психологиядан ташқари, сунъий интеллект назарияси, психоллингвистика, нейролингвистика каби фан соҳаларига оид илмий ёндашувларни ҳам умумлаштиради. Воқеликдаги предмет ва ходисаларни билиш, идрок қилиш қатор мантиқий – руҳий ҳаракатларни ўз ичига олган таркибли фаолиятдир. Бу фаолиятнинг дастлабки босқичини, албатта, маълум бир объектни бошқа объектлар қаторидан ажратиш ҳаракати ташкил қилади. Бир объектни бошқасидан ажратиш учун унинг фарқловчи белгиларини топиш лозим.

Кейинги босқичда эса, фарқловчи белгиларининг чоғиштирилиши асосида объектнинг ҳиссий рамзи юзага келади. Навбатдаги босқичда пайдо бўлган рамзнинг хотирада сақланаётган бошқа рамзлар билан ўхшаш томонлари изланади. Ниҳоят, воқеликни билишнинг муҳим босқичи – умумлаштириш ҳаракати амалга ошади (Горский 1985). Санаб ўтилган ментал ҳаракатлар когнитив структураларни (тафаккур фаолияти қисмларини) ташкил қилиб, объект ҳақидаги тушунчанинг шаклланишини таъминлайди. Тушунча – ментал тузилма, у ақлий фаолиятнинг ўзига хос шакли (тури) дир. Тушунча «қандайдир бир синфга кирувчи предметларни умумлаштириш ва ушбу синфни унга кирувчи предметларнинг умумий ва фарқловчи белгилари мажмуасига нисбатан ажратувчи мантиқий фаолият натижасида ҳосил бўлади»

Шундай қилиб, тушунча ва ҳукмнинг ҳосил бўлиши ақлий фаолиятнинг турли босқичларига оиддир. Кўпчилик ҳукмнинг бирламчи эканлигини эътироф этишади. Ҳақиқатан ҳам мантиқий субъект ва предикат бирикишидан ҳосил бўладиган ҳар қандай оддий ҳукм (Масалан, Қор ёзмоқда) предмет образларининг ўзаро муносабатдалиги, боғланишидан бошқа ҳеч нарса эмас. Тушунчалар муносабати эса иккиламчи, у нутқий тафаккур фаолиятининг юқори босқичида юзага келади. Бунинг исботини биз А.Ф.Лосевнинг мулоҳазасида ҳам кўраемиз. Унинг фикрича, соф ҳукмда тушунчалар «мазмунига» ҳеч қандай ишора йўқ, шу сабабли ҳукмга предметни унинг воқелигидан узоқлашган ҳолда тасаввур қилишнинг услуби ва қонунияти сифатида қаралиши лозим (Лосев 1990: 129 -130).

Бизнингча, ҳукм ва тушунчани фарқловчи белги ва хусусиятлар ҳақида гапириш билан бир қаторда, бу икки ходисанинг диалектик умумийликка эга бўлишини ҳам унутмаслик лозим. Зеро, тушунчанинг ҳосил бўлиши воқеликдаги предметлар, содир бўлаётган ходисаларни мантиқан идрок этиш, улар ҳақида ҳукм чиқариш билан бевосита боғлиқдир.

Фақатгина тушунча мураккаб когнитив таркибга эга тафаккур бирлиги сифатида намоён бўлади. Концепт ҳам тафаккур бирлиги ва унинг асосида тушунча, образ ва лисоний маъно умумлашмаси ётади. Концептнинг шаклланиши индивидуал образ туғилишидан бошланиб, лисоний бирликнинг пайдо бўлиши билан тугайди. Таниқли файласуф ва психолог Жерри Фодор воқеликнинг онгда инъикос этиши ва бу инъикоснинг тафаккурда «қайта ишланиш» жараёнини ўрганаётиб, бу жараённи «тафаккур лисони»га ўхшатади. Чунки «ҳар қандай мантиқий тасаввур ҳаракати маълум кўринишдаги структурага эга бўлади ҳамда бу структура табиий тил бирлигининг синтактик шакли такрорига ишорадир» Концепт – ментал тузилма бўлиб, у турли таркибдаги ва кўринишдаги билимлар кванти ёки умумлашмасидир. Концептлар инсон онгида шаклланадиган турли категорияларнинг асосини ташкил қилади, улар учун таянч нукта бўлиб хизмат қилади. Одатда, концептнинг умумий хусусиятлари сифатида унинг ички тузилиш жиҳатидан аниқ кўринишга эга эмаслиги қайд қилинади, бироқ бу қайд унчалик ҳақиқатга яқин эмас. Зеро, концептнинг асосини ташкил қилувчи предмет образи етарлича аниқ ва иккиламчи ўринни эгаллаган бўлаклари мавҳумликка эга бўлиши билан биргаликда, улар ягона негиз ядровий асос атрофида ўзаро муносабатга киришиб бирикадилар. Шу сабабли концепт таркибининг тизимий характерга эга эканлигини эътироф этиш маъқулдир. Унинг тизимий хусусиятлари тузилиш жиҳатидан мураккаб тартибли бўлишида ва бир бутун ментал тузилма сифатида идрок қилинишида намоён бўлади. Тадқиқотчилар лексик ва фразеологик концептлар билан бир қаторда, грамматик (аниқроғи, синтактик) концептлар гуруҳларини ҳам ажратишни таклиф қилишмоқда. Ҳар қандай ҳолда ҳам эгалланган билимнинг шаклланиши ва тизимлаштирилишнинг асосий воситаси тил тизимидир. Тафаккур бирлиги ва ментал ҳодиса сифатида юзага келадиган концептнинг лисоний воқеланиши ҳам нутқий тафаккур фаолияти натижасидир.

Концептнинг лисоний воқеланиш жараёни

Юқорида айтилганидек, когнитология турли фан соҳалари чоррахасида юзага келган фандир ва унинг тадқиқот соҳаси «билимни тўплаш ва қўллаш усулларини тадқиқ қилиш» сифатида Америкалик психолог Х. Гарднер когнитив фанлар чоррахасида олти фан соҳаси туташини ва ягона бир илмий мақсад – табиий ва сунъий тизимларда билимнинг жамланиши, қайта ишланиши ва қўлланиши муаммолари ечимини излаш билан банд бўлишини қайд қилган эди: **фалсафа, тилшунослик, антропология, неврология, сунъий интеллект, психология.**

Тилшунослик ушбу фанлар чоррахасида мустаҳкам ўрин олган ва барча қавм соҳалар билан бевосита муносабатдадир. Шу сабабли когнитив тилшунослик инсоннинг билиш қобиляти ҳақидаги фан - когнитологиянинг марказий

соҳаларидан бири сифатида эътироф этилади.

Когнитология фанининг пайдо бўлиш санасини 1956 йилдан деб ҳисоблаётган мутахассислар (Муерс, Брoун 1986) унинг асосий вазифасини ақлий тасаввур қоидалари ва мантикий хулосалар қонуниятларига таянган ҳолда табиий тил тизимини «қайта ишлаш»нинг талабга ва ҳақиқатга мос назариясини яратишда кўрадилар. Демак, соғницион (когниция), яъни билиш фаолияти ахборот (маълумот)ни қабул қилиш, тақдим этиш ва яратиш ҳаракатларини қамраб олади. Бу турдаги ҳаракатлар ижроси лисоният захираларидан озуқа олади, бевосита ёки билвосита лисон билан алоқада бўлади. Инсоннинг билиш қобилияти унинг лисоний қобилияти билан ҳамоҳангдир. Воқеликни акс эттириш тўғридан-тўғри тилнинг вазифасига кирмайди, бу вазифани дастлабки ўринда тафаккур бажаради. Лекин тафаккурда юзага келган ментал тузилмалар тил тизимида ўз ифодасини топади. Сўз, худди бошқа тил бирликларидек, алоҳида бир предметни ёки воқеани атовчи оддий бир ёрлик бўлмасдан, балки воқеликни билиш воситасидир. Лисоний бирликлар воситасида ахборот йиғилади, сақланади ва авлоддан-авлодга ўтади. Бир сўз билан айтганда, тил бирликларининг когнитив жараён кечишидаги ўрни алоҳида эътиборга лойиқдир.

Ментал тузилма – концептнинг лисоний белгига ўтиш жараёни қандай кечиши масаласи баҳсли мавзудир. Дастлабки ўринда концептнинг лисоний моддийлашуви онг ва тил тизими ўртасидаги ҳамкорликнинг маҳсули эканлигини унутмаслик керак. Олдин айтилганидек, концепт шаклланишининг бошланғич нуқтаси воқелик бўлаги (предмет) ҳақидаги тасаввур – образнинг юзага келишидир. Бу образ оддий схема ёки шакл бўлиб қолмасдан, балки мазмунли ҳодисадир. Бошқача айтганда, субъект образнинг оддий шаклини кўрмайди ёки унинг мазмунини идрок қилмайди, у мазмунли образни идрок этади. Худди шу мазмунли образ лисоний белгига айланади ва бу белги маъносининг ўзагини ташкил қилади. Лекин воқелик – онг – лисоний белги ўртасидаги бундай узвийликни оддий такрорлаш кўринишида талқин этмаслик керак. Чунки онг воқеликни лисоний белги воситасида оддийгина акс эттирмайди, балки субъект учун муҳим бўлган белги-хусусиятларни ажратади ҳамда улар асосида идрок этилаётган объект (предмет, ҳодиса) нинг намунавий моделини яратади. Онгнинг бу турдаги аналитик – таҳлилий фаолияти амалга ошишида лисоний белгиларнинг роли алоҳида эътиборга лойиқ. XVIII асрда яшаб ижод этган машҳур фаранг мантиқшуноси Этьен Бано де Кондильяк (1715 - 1780) бу ҳақда шундай деб ёзган эди: «Бирор бир белгининг ёрдамисиз биз ўйимизни маълум қисмларга ажратолмас эдик ва шу йўсинда фикр юритиш воқеликнинг бўлақларини алоҳида кўриш (идрок этиш – Ш.С.) имконини беришини англай олмас эдик» Юқорида қайд этилганидек, моддий олам ўзлаштирилишининг илк босқичида инсон онгида дастлаб алоҳида олинган предметнинг образи, рамзи ҳосил бўлади, кейинги босқичда ушбу предметни инсон моддий фаолияти доирасида уни қўллаш билан боғлиқ ҳаракатлар схемаси юзага келади. Инсон

фаолияти натижасида идрок этилаётган предмет ҳақидаги тушунчалар, тасаввурлар доираси ҳам кенгайиб боради ҳамда ушбу предметни бошқа предметлар билан қиёслаш, улар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш эҳтиёжи туғилади. Бу хилдаги тизимий боғлиқликларни аниқлаш асосида юзага келадиган янада умумлашган образлар, ҳаракат дастурлари лисоний хотира шаклланиши учун муҳимдир. Чунки хотира тартибли, тизимли тафаккур қурилмасидир, шу сабабли концептуал идрок ҳам тизимли равишда кечиб, унинг натижасида пайдо бўладиган умумлашган ва маълум даражада мавхумлашган лисоний ҳаракат дастурлари ҳам тизимлашган бўлади. Шу

сабабли лисоний хотира нафақат тил бирликлари ва категориялари ҳақидаги ахборотни сақловчи психик тузилма, балки нутқий фаолият учун зарур бўлган ушбу турдаги ахборотни тезда топиш, қўллаш имконини яратувчи манба ҳамдир. Лисоний хотира негизини «ички лексикон» яъни хотирадаги луғат захираси ташкил этади. Борлиқни биз ўз қизиқишимиз, эҳтиёжимиз доирасида қабул қиламиз. Севишган оламга эҳтиросли кўзлар билан бокса, оч қолган одам егулик излайди, унинг учун нон, гўшт, узум муқобил, чунки уларнинг барчаси очликни қондира олади. Архитектор ва дин ҳомийси учун меъморий ёдкорликлар бир хил мазмунни касб этмайди. Архитектор, масалан, Шердор ва Бибихоним ёдгорлик биноларини қурилиш услуби, нақшлари, сақланиши ва қайта тикланиши жиҳатидан баҳоласа, дин ҳомийси уларнинг ибодат ёки таълим маскани бўлишига эътибор қаратади. Натижада,

«инсоннинг идрок фаолияти жараёнида (унинг қизиқиши ва эҳтиёжига нисбатан) предмет ва ҳодисаларнинг идрокий т(ушунчавий) умумлаштирилиши юзага келади» ҳамда «овқат», «дарахт», «дарё», «бино», «мадраса» каби тушунчалар ҳосил бўлади. Воқелиқни қисмларга ажратиш ва умумлаштириб идрок этиш фақатгина инсонга ато қилинган қобилиятдир. Оллоҳ бандасига бу қобилиятни тухфа қилмаганда, одамзот ахборотлар баҳрида чўкиб кетган бўлар эди. Фақатгина кўрсатилган когнитив қобилиятгина учраётган янги объектлар, ҳодисаларни олдинги тажрибага таянган ҳолда қабул қилиш имконини беради. Чўпон учун сурувдаги ҳар бир қўй ҳиссий жиҳатдан ҳар хил бўлиши мумкин, лекин у уларни гуруҳларга

ажратиш ҳамда «кўчқор», «совлиқ», «панжи», «чори» сифатида таснифлаш имконига эга. Айнан умумлаштириш қобилияти ва ҳаракати ахборотни ихчамлаштириш, иккинчи даражали маълумот берувчи белги, хусусиятларни инкор этиш ҳамда концепт структурасини шакллантириш учун муҳим

томонларни танлаш имконини яратади.

Сценарий бирор бир типик ҳодисага хос ўзаро боғлиқ фактларнинг уларнинг узвийлигини акс эттирувчи намунавий шакл мисолида ёритилишидир. Ушбу намунавий структура маълум воқелиқ бўлагига оид ҳаракатлар, ҳолатлар узвий муносабатларидан иборат (масалан, ресторанда тушлик, дарс жараёни, институтга қабул, музей зиёрати ва хоказо). Ҳар ҳолда

намунавий когнитив структураларнинг барчаси, катта ёки кичиклигидан қатъий назар, хотирада жамланган ахборотни мақсадли намоён қилиш вазифасини ўтайдилар. Улар тизимида билиш ҳаракатларининг кетма-кетлиги, ахборотнинг тизимий хусусиятлари ўз аксини топади.

Скрипт (инглизча срипт сўзининг туб маъноси «кўлёзма, ёзув») намунавий концептуал тузилмаларнинг бир тури сифатида қаралиб, у инсон тафаккурида акс этаётган борлиқдаги воқеаларнинг меъёрий кетма-кетлиги намунаси дир.

Скрипт таркибий тузилиши жиҳатидан сценарийга жуда ҳам яқин туради, ҳатто айрим ҳолларда уни тўлиғича такрорлайди. Скрипт таркибига кирувчи воқеаларнинг сабаб-оқибат муносабатлари асосида, тизимий боғланиши, кетма-кетлиги ҳамда ушбу воқеаларнинг стереотип такрорланувчанлик хусусияти унинг асосий тавсифий белгиси сифатида қаралади. Психологлар скрипт тушунчасини «хотира атамалари» қаторига киритадилар, бу ҳолда ушбу тушунча узоқ муддатли хотирада сақланаётган билим ҳамда олдиндан жамланган билим ёрдамида бирор ходисани тушуниш, англашни таъминловчи билиш қуролини англатади. Скриптларнинг катта қисми болалик давриданок, яъни ҳаёт жараёнида, ўзгалар хатти-ҳаракати, воқеликни кузатиш натижасида туғиладиган тажриба ва кечинмалар заминида шаклланади. Инсоннинг билим даражаси қанчалик юқори бўлса, у шунчалик тез ва аниқ, алоҳида ҳаракат ва таассуротларни маълум ментал

тузилмалар, шарт-шароитлар билан боғлай олади.

ФРЕЙМ

Ушбу тушунчалар ўзаро муносабатда, зеро, улардан бири амалга ошиши учун иккинчиси шаклланган бўлиши керак. Дарҳақиқат, билимни жамлаш ва сақлаш учун ўзлаштирилган билим когнитив қолипга биноан ихчамлаштирилиши зарур. Когнитив қолиплар (концепт, образ) бўйича билимни ихчамлаштириш учун шу концептуал тизим бирликлари (фрейм, скрипт, сценарий, гештальт кабилар) тусини олмоғи даркор. Инсоннинг ҳар қандай ахборотни эгаллаши бевосита унинг хотирасида сақланаётган олдинги тажрибаси ва билими доираси миқёсида амалга ошади. Ҳар бир инсон хотирасида маълум миқдордаги билимлар структураси захираси сақланади ва айнан шу захира ахборотни қабул қилиб идрок этиш воситаси ролини ўтайди. Бошқача айтганда, ҳар бир шахс онгида «фреймлар тўри тўплами» мавжудким, ушбу тўплам билим ва идрок фаолиятини маълум кўринишдаги «андоза»лар асосида амалга ошишини таъминлайди. Марвин

Минский фреймни «андозали воқелик ҳолатини акс эттирувчи ахборот структураси» деб таърифлайди (Минский 1975: 212; Минский 1979). «Фрейм» тушунчасини тилшуносликка биринчилардан бўлиб Ч.Филмор тадбиқ этди. Тилшунос Ч.Филмор талқинида «фрейм» тушунчаси анча тор маъно касб этади. Унинг талқинича, фрейм тажрибани андозага солувчи когнитив тузилма бўлиб, ушбу тузилма лисоний бирликлар воситасида шаклланади ҳамда концептнинг негизини ташкил қилади. Чарльз Филлмор

фрейм тушунчасини изохлаш учун келтирган айрим мисолларга мурожаат қиламиз. Бинобарин, «соммерсиал эвент» (савдо воқеаси) деб ном олган фреймни олайлик. Ушбу фреймда акс этадиган воқеа инглизча буй «харид қилмоқ» фрейми қўлланиши билан тасвирланади. Дастлаб «А» шахснинг пули бор, бошқа бир шахс «В» да сотиладиган мол (товар) бор. Нарх келишилгандан сўнг «А» пули «В» га тўлайди ва керакли молни сотиб олади. Воқеанинг якунида «А» харид қилинган товарнинг эгасига айланади. «В» эса – пулнинг эгаси. Айрим йўл-йўлакай учрайдиган ҳолатларни четлаб айтиш мумкинки, БУЙ «харид қилмоқ» категорияси камида яна тўрт категория билан боғланади. Булар БУЙЕР «харидор», СЕЛЛЕР «сотувчи», ГООДС «товар, мол» ва МОНЕЙ «пул». Айнан шу категориялар боғлиқлиги БУЙ «харид қилмоқ» фреймини ташкил этади. Тилшунослар томонидан «фрейм» тушунчасининг кенг маънода талқин қилинишида икки йўналиш пайдо бўлаётгани сезилмоқда. Булардан биринчисида тадқиқотчилар, хануз гап тузилиши доирасидан чиқиб кетишмаса-да, фрейм фақатгина мажбурий компонентлардан иборат бўлмасдан, унинг таркибига ихтиёрий, иккинчи даражали бўлақлар ҳам киритилишини таклиф қилишмоқда. Иккинчи йўналиш вакиллари, фреймнинг кечаётган воқеа-ҳодиса акси эканлигини унутмасдан, фрейм –биргаликда ҳаракатга тушадиган ва бир-бирини «кўзғатадиган» мантиқий идрок элементларининг ўзаро муносабати асосида юзага келадиган тузилма эканлигини эътироф этишади. Натижада, фрейм кўп қисмли ва кўп табақали воқеа – тузилма (евент фреме) кўринишини олади.

ГЕШТАЛЬТ «гештальт» олмонча гесталт (образ, структура, яхлит шакл) сўзидан олинганлигини эътиборга олсак, ушбу тушунча рухий тузилмалар, образларнинг ўзига хос яхлитликни таъминловчи белги ва хусусиятларининг умумлашмасини англатади. Гештальт назариясининг асосчиларидан бири Макс Вертхаймер (1880 -1943) ушбу муаммони кўйидагича баён қилган эди: «... мавжуд боғлиқлар асосида юзага келадиган яхлитлик (умумийлик) аввал алоҳида бўлақлар кўринишидаги элементларнинг кейинги жамланишидан иборат бўлмасдан, балки ушбу яхлитликнинг ички структурав(ий) қонуниятлари билан белгиланади» (Вертхаймер 1987: 6). Демак, воқеликни идрок этиш ва руҳан ҳис этиш яхлитликни «кўриш»дан бошланади. Бизнингча, билиш жараёнида яхлит ва унинг бўлақлари ўртасидаги жонли алоқани эътироф этиш гештальт назарияси тамойиллари ва таҳлил услубларини инкор қилмайди. Гештальтпсихология ҳам яхлитликнинг бўлақларни идрок этишдаги таъсир ролини алоҳида таъкидлайди ҳамда бўлақларнинг яхлитлик таркибида бириктирувчи факторларни топиш вазифасини қўяди.

Худди шу нарсани борлиқни идрок этишнинг «гештальт қонуниятлари» ёки «гештальт тамойиллари»да кўриш мумкин. Бу тамойилларининг айримларини эслатмоқчимиз:

- «яқинлик тамойили» - бир-бирига яқин жойлашган элементлар ўзаро боғлиқ ҳолда идрок этилади;

- «ўхшашлик тамойили»: бир-бирига монанд элементлар ягона бир бўлак ёки қисм сифатида идрок қилинади;

- «ёпиқлик тамойили»: идрок ҳаракати берк (тугалланган) шаклга йўналтирилади;

- «давомийлик тамойили» (принципле оф континуатион): алоҳида элементлар ўртасидаги узилиш кам бўлса, улар яхлитлик сифатида идрок этиладилар.

Воқеликлардаги объектларни яхлитликда холистик идрок этилиши худди шу тамойилларга асосланган. Масалан, турли кўринишдаги уй бинолари суратини солиштирсак, уларнинг барчасида умумий элементлар бор (дераза, эшик, девор, том ва ҳоказо). Биз бу суратларни биринчи кўрганимизда биноларни алоҳида қисмларга ажратмаймиз, аксинча, фақатгина бино сифатида кўрамиз. Бунда яхлитлик идроки, гештальт тамойиллари амал қилади: Бинонинг барча қисмлари бир-бирига яқин, боғлиқ («яқинлик тамойили»); бинонинг эшиклари бир хил («ўхшашлик тамойили»); бинонинг барча элементлари бир-бирини давом эттиради, ўзаро алоқада («давомийлик тамойили»). Гештальт тушунчасини тилшуносликда биринчилардан бўлиб тадбиқ этган Ж.Лакофф (1981: 360) ҳам уни лисоний, мантиқий, перцептуал (идрокий) ва бошқа турдаги жараёниларни акс эттирувчи структура сифатида таърифловчилар тарафдори. Ҳақиқатдан ҳам гештальт табиатан бир пайтнинг ўзида икки томонга, яъни тафаккур ва лисонга, интилувчи мантиқий структурадир. Бу структура яхлит тузилма сифатида матнни мазмуний қисмларга бўлиш ҳамда ушбу мазмун доирасида матн ва қисмларни кенгайтириш имконини беради.

Гештальтнинг когнитив тилшуносликдаги аҳамияти, айниқса, матн тузилишини ўрганишда муҳимдир. Шундай қилиб, фрейм, сценарий, скрипт, гештальт, прототип, пропозиция каби тушунчалар когнитологияда инсоннинг ташқи оламни идрок этиш амалиёти ва тажрибасини акс эттирувчи билим – тузилмаларни англатадилар. Бу намунавий тузилмалар, биринчидан, ташқи олам объектлари ҳақидаги билимни категориялаштириш учун хизмат қилишса, иккинчидан, ушбу билимни лисоний воқелантириш жараёнида «таянч нуқта» вазифасини ўтайдилар. Юқорида санаб ўтилган тузилмалар воситасида инсоннинг ижтимоий ва шахсий тажрибаси тартибга солинади ҳамда улар ёрдамида инсон воқелик ҳодисаларининг қандай таркиб топиши ва қай йўсинда фаолият кўрсатишини англаши мумкин. Ушбу ёндашувлар воқелик ва лисоннинг инсон онгида категориялашувини когнитив қолиплар ва ментал майдон назариялари доирасида ёритишга қаратилган. Когнитив фаолият бевосита лисоний мулоқот жараёни билан боғлиқ, зеро, бу жараёнда иштирокчилар ўзаро ахборот алмашадилар ва ўз билимини бойитиш имконига эга бўладилар.

Лисоний - когнитив фаолиятнинг миллий-маданий хусусиятлари

«Барча халқлар ягона воқеликни турлича тасаввур ва тасвир қилишади». Г.Д.Гачевнинг бундан қарийб ўттиз йил олдин айтган бу фикри

тилшунослар ва бошқа фан соҳалари вакиллари учун янгилик эмас эди. Ўз пайтида И.Кант ҳеч қандай тажриба ўтказмасдан туриб ҳам (фактлар тўплаш шарт эмас) онг категорияларини ажратиш мумкинлиги ҳақида гапирган эди. Шундан буён файласуфлар, психологлар, этнографлар, когнитологлар (А.Я.Гуревич, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, В.Ф.Петренко ва бошқалар) борлиқни идрок этиш турли билим структуралари орқали бажарилиши ва ушбу структураларда олдинги тажрибада тўпланган билим - ахборот тартиблаган, умумлашган ҳолда акс топишини қайд этиб келишмоқда. Маданият шаклланишида инсонлар ўртасидаги мулоқотдан ташқари, воқеликдаги объектлар билан бўлган мулоқотнинг роли ҳам муҳимдир. Маълумки, инсон ва воқелик муносабатида лисон ўзига хос боғловчи, воситачилик ролини ўйнайди. Лисон ўзида воқелиқни акс эттиради, маданият эса ушбу воқелиқнинг ажралмас қисмидир. Воқелиқнинг ўзини ҳам миллий деб аташ мумкин ва бу миллийлик лисонда дунёни ўзига хос «кўриш», уни идрок этиш натижасида ўз аксини топади. Дарҳақиқат, ҳар бир шахснинг лисоний қобилияти ва мулоқот малакаси маълум маданият худудида, маданий муҳитда шакл топади ва фаоллашади. Шундай экан, инсоннинг тафаккур ва лисоний фаолияти жараёнида юзага келадиган бирликларнинг структуравий ва мазмуний сатҳларида маданий элементларнинг акс топиши табиийдир. В.Хумбольдт турли миллат ва маданият вакиллариининг воқелиқ ҳақида тасавури мос келмаслигини исботламоқчи бўлади. «Турли тиллар – ягона бир предметни турлича номланишидан кўра, ушбу предметни турлича кўриш, идрок этишдир» Когнитив стереотиплар, моделлар (фрейм, скрипт,

сценарий, гештальт ва ҳоказо) инсон тарбия топган маданий муҳит билан боғлиқ, зеро, когнитив бирликлар маданиятда мавжуд бўлган воқелиқ идроки асосида шаклланади. Масалан, ўзбеклардаги от ўйини «кўпкари» Ғарб мамлакатлари халқлари учун ёт тушунча (худди «крикет» ўйини ўзбеклар учун нотаниш бўлганидек). Когнитив моделларнинг этномаданий хусусиятлари ҳақида гапираётиб, маданий моделларнинг вақт давомида ўзгариб туриши, бир маданиятдан иккинчисига кўчиши, ўзгача мазмун олиши мумкинлигини ҳам айтиб ўтмоқчиман. Бир пайтлар ўзбек маданияти учун маълум бўлган «томда ётмоқ» (ухламоқ) тушунчаси ҳозирги ёшлар учун нотаниш бўлиб қолди ва архаик концептга айланди. Аммо маданиятда мавжуд бўлган когнитив бирликларнинг баъзилари лисоний воқеланиш жараёнидан четда қолиши, яъни лисоний ном (шакл) олмасдан қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Масалан, ёлғон сўзловчи шахс ўзбек тилида «ёлгончи», рус тилида «лгун», инглиз тилида «Лиар» номларини олади, аммо тўғри сўзловчи шахс фақатгина ўзбек тилида луғавий номга эга (ростгўй, тўғрисўз) бошқа қиёсланаётган тилларда эса ушбу концептни ифодаловчи алоҳида сўз йўқ. Лекин бундай «камчилик» русий ва инглиззабонлар онгида ушбу концепт мавжуд эмаслигидан дарак бермайди, улар ёлғон сўзловчилар билан бир қаторда тўғрисўз ҳам борлигини биладилар ҳамда ушбу

концептуал тушунчани лозим бўлганда бошқа тил сатҳлари бирликлари воситасида (жумла, гап, матн) ифодалай оладилар.

Лисоний ҳодисаларнинг когнитив таҳлили

Когнитив тилшуносликнинг асосий мақсади ҳам тил тизимининг билиш жараёнидаги иштироки ва улушини аниқлашдир. Тил бирликларининг эгалланаётган билимнинг лисоний воқеланишдаги иштироки ҳамда лисоний фаолиятнинг ахборотни шакллантириш ва «қайта ишлаш»даги ролини аниқлаш когнитив таҳлилнинг кўринишларидан биридир. Воқеликнинг когнитив ва лисоний идроки жараёнида грамматик тизим бирликларининг ўрни алоҳида. Мавхумлаштириш-умумлаштириш хусусиятига эга бўлган грамматик бирликлар фикрни шакллантириш ва уни ахборот ташувчи ҳолатига келтирилган нутқий тузилма сифатида адресатга етказишнинг муҳим воситасидир. Аммо бу бирликларнинг мазмун доирасини шакллантирувчи омиллар ҳамда ушбу мазмуннинг референт, яъни ифодаланаётган воқеликка муносабати масаласи анчагина мунозаралидир.

Одатда, тил бирлиги маъноси лисоний белги, когнитив тузилма ва референт ўртасидаги уч тарафлама муносабат узвийлигида таҳлил қилинади. Барчамизга «Тилшуносликка кириш» курсидан маълум бўлган Огден-Ричардс учбурчагини эслайлик: **белги референт тушунча**. Шаклнинг юқори қисмига жойлашган лисоний белги референт (воқелик) билан когнитив жараён маҳсули тушунча ёки концепт орқали боғланади. Буюк олмон мутафаккири Иоханн Гетфрид Гердер (1744- 1803) эътирофича, «лисон бизнинг онгимиз муҳридир, унинг шарофати билан онг воқеланади (воқеий сиймо олади) ва авлоддан-авлодга ўтади». Онг ва лисоннинг ҳамоҳанглиги ҳақиқатдир, уларни бир-биридан ажратиб тадқиқ қилиш инсофдан эмас ва бундай тадқиқот ҳеч қандай фалсафий-методологик асосга ҳам, қийматга ҳам эга бўлмайди.

Назорат саволлари

1. Тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг юзага келиши ва шаклланиши.
2. Ўзбек тилида матнни когнитив-семантик тадқиқ этиш муаммолари
3. Ўзбек тилида концептнинг матн орқали ифодаланиши.
4. Антропоцентрик парадигма доирасида шаклланган тилшунослик йўналишлари.
5. Лисоний когнитив фаолиятнинг миллий-маданий хусусиятлари.

Адабиётлар рўйхати

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.
2. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985.

3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.

4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. - № 5.

5. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. –Тошкент: Академнашр, 2012.

6. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.

7. Худайберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент.: Фан, 2013.

8. Кенжаева С.Е. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. ном...дисс. автореферати.-Тошкент , 2011.

3 -мавзу. Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари

Режа:

1. Нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти
2. Тагмаъно, пресуппозиция ва прагматика
3. Фонопрагматика. Лексопрагматика. Морфопрагматика. Синтактик прагматика.

Таянч тушунчалар: нутқий акт, тагмаъно, пресуппозиция ва прагматика, фонопрагматика, лексопрагматика, морфопрагматика, синтактик прагматика.

Лингвистик прагматиканинг умумий масалалари

Коммуникация жараёнининг кенгайиши муносабати билан уни тадқиқ этиш жараёни ҳам мураккаблаша борди. Бошқа предметларда бўлгани каби тилшуносликда ҳам янги тармоқ, янги тадқиқот объекти юзага кела бошлади. Олимлар жаҳон тилшунослигида кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнини лингвистик хусусиятлар асосида икки гуруҳга ажратиб ўрганишни тавсия этадилар.

1. Товуш тили - эшитиш асосидаги мазмун ва шакл.
2. Имо-ишора - кўриш воситаси билан амалга ошириладиган тил.

Англаш тушунчаси билан боғлиқ ҳолда «ҳис қилг-ш» йўналиши ҳам лингвистика кўринишларида бири ҳисобланади. «Форобий нарсанинг объективлигини, унинг мавжудлиги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этишини эътироф этади. Биз фақат ўзимизни қуршаб турган оламдаги нарсаларни сезги аъзоларимиз орқали билиб оламиз. Ушлаш, қўл тегизиш йўли билан олинган билимга қувваи ломиса, кўриш орқали олинган билимга эса қувваи нигоҳий атамаларини қўллайди. Шу билан биргаликда эшитиш сезгиси орқали, нутқ воситасида ҳам билимга эга бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Бундай билим қувваи нотика саналади¹.

Маълумки, алоқа-аралашув жараёни билиш, англаш, ифодалаш, сезиш, уқиш билан узвий алоқадор ифода формаларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Ифода формаларининг қўллана бошланишининг ўзидаёқ

муносабат тушунчаси намоён бўла бошлайди. Шунинг учун ҳам буларга ҳос семантик, синтактик ва айниқса, прагматик хусусиятларни маълум лингвистик мезонлар воситасида ажратиш бугунги тилшуносликнинг асосий масалаларидандир.

Алоқа-аралашув жараёнига ҳос мана шу уч ифода турининг нейтрал ва аффектив хусусиятлари лингвистик прагматиканинг тадқиқий чегараси сифатида ажратилади.

Машхур тилшунос олим Т.В.Колшанскийнинг таъкидлашича, сўзловчи субъект ҳис-туйғуларига ҳос хусусият- белгилардан ажралган маълум бир ахборотни ифода этиш мумкин эмас. Нутқ мазмунига ҳамоҳанг ҳис-туйғу ва барча баҳолар конкрет тингловчига қаратилган бўлади. Ана шу тингловчи учун қаратилган субъект нутқига ҳос муносабат белгилари - нутқдаги барча бўёқлар яхлит тарзда прагматика деб номланади. Бу уларнинг прагматик тайинланиши деб қаралади.¹

Прагматик ҳодисалар моҳиятини ўрганиш тилшуноздан мантиқий ва фалсафий мушоҳадаларни ҳам талаб қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик прагматика масалалари ҳодисани фақат лисоний таҳлил этибгина қолмасдан, балки унинг мантиқий, фалсафий ва социал хусусиятларини ҳам ўрганади.

Шу маънода Л.А.Киселеванинг прагмалингвистиканинг долзарб масалалари хусусидаги қарашлари диққатга сазовордир. Жумладан, прагмалингвистика а) нутқнинг юзага келиши билан боғлиқ сўз ва курилмаларнинг қўлланишига оид прагматик хусусиятларнигина эмас, балки турли сатҳдаги срдмчи сўз ва морфемалар, сўз бирикмаси, гапларга ҳос прагматик хусусиятлар; б) тил ва нутқнинг прагматик функционал қоиуниятлари; в) нолингвистик вазиятнинг типик шакллари; г) социал мақсад*, вазифалар; д) нутқ субъекти, адресати, социал ва рухий тип сифатида ва фақат мана шуларга асосланган ҳолда аниқ нолингвистик вазиятга мувофиқ равишда ис}}одада шахснинг суҳбатдошларга қаратган мақсад, вазифаларини ўрганади'-'. Бу ишда олим «речевого воздействия» атамаси - «таъсир этиш» тушунчаси остида лингвистик прагматикани назарда тутди. Умуман, сўзловчи ва тингловчи орасидаги вербал ифодада маълум

мақсад ҳамда вазифаларга асосланган ҳис-туйғуга таъсир этувчи (перлокутив) хусусий муносабат баёни бу ишнинг асосий мазмунини ташкил этади.

«Семантиканинг текшириш кўлами ғоят кенгайиб кетганлиги туфайли уни бир оз енгиллатишга, маънонинг контекст билан боғлиқ қисмидан халос қилишга тўғри келди¹». Кейинги пайтларда амалга оширилган тадқиқотлар давомида шу нарса маълум бўлдики, баён қилинган ҳар бир ифода таркибидаги пропозицияда сўзловчи шахси билан узвий алоқадор мазмуний структуралар ҳам акс этаётганлиги, буларнинг асосий белги ва хусусиятлари, моҳиятига оид тафсилотлар фанда ҳамон очик қолаётганлиги лингвистик прагматикага бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Прагматиканинг тадқиқот объекти мураккаб бўлиб, бу соҳа ўрганадиган муаммоларни умумлаштирилган ҳолда тасниф этиш ва ўрганиш тилшунослик фанининг бош масаласидир.

Лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари куйидагилардан иборат:

1. Жумланинг контекст билан алоқадор аспекти. Бунда жумла ичида дескриптив бўлмаган сўзлар иштирок этади. Бундай сўзларни тўғри кўллашда контекстуал вазият муҳим саналади. Жумла орқали ифодаланган пропозициянинг тўғри аглапиши учун нутқ иштирокчиларининг барчаси контекстуал вазиятдан хабардор бўлишлари зарур. Шундагина нутқ субъекти томонидан баён қилинган жумла таркибидаги дескриптив бўлмаган сўзларнинг қандай нутқий актни юзага чиқариш учун хизмат қилаётганлиги

маълум бўлади. Дейктик элементларни тасниф қилишда уларни бошқа тўлиқ маъно ифода этувчи сўзларга қиёе қилинади, сўнгра уларнинг контекстдаги бажараётган вазифаси таҳлил қилинади. Тўлиқ маъно ифода этувчи сўзлар жумладаги прэпозициянинг асосини ташкил қилса, унда иштирок этган дейктик элементлар эса жумла пропозицияси ичида ҳаракат қилиб, нутқ субъектининг яширин мақсадлари ҳақида хабар бериш функциясини бажаради. «Дейктик ифодаларнинг характерли жиҳати шундаки, бу элементлар контекст таркибида аралаш кўрсатиш функциясини ҳам

бажаради: Хонадон мезбони сўради: У киши қани? Бу жумла билан мезбонни эмас, балки у ўтирган жой ва дастурхондаги нарсаларни кўрсатди. Дейктик ифодадаги референт билан кўрсатилувчи объект ўзаро мос келмайди. Буни аралаш кўрсатиш деб юритилади».¹ Дейктик элементларнинг нутқдаги кўлланиши пропозиция таркибини кучайтириш, муаллифнинг ички мақсади билан боғлиқ бирор ахборотга ишора қилиш функциясини бажаришдан иборатдир. Дескриптив бўлмаган элементларнинг асосий хусусияти улар ифода этаётган ахборот асосий пропозициядан ташқари кўшимча ахборот кўринишининг мавжудлигига ишора қилишдир. *Сен, мен, ҳатто, фақат, сингари* каби сўзлар дейктик дескриптив бўлмаган сўзлар саналади. Мана шундай сўзлар иштирок этган контекстлар таҳлили билан лингвистик прагматика шуғулланади.

2. Кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқнинг социал хосланиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади. Нутқий аралашув жараёнидаги суҳбатнинг мақсад ва йўналишига кўра П.Грайс

куйидаги тўрт принципни кўрсатиб ўтади: а) ахборотнинг тўлиқлиги; б) ахборотнинг сифати (тўғри сўзлаш); в) ахборот йўналишидан четга чиқмаслик; г) сўзлаш манераси (аниқ ва қисқа)¹. Бу йўналишга хос ишлар ўзбек тилшунослигида ҳам амалга оширилган. Жумладан, Ҳ.Абдурахмонов, Н.Маҳмудов², Б.Ўринбоев, С.Мўминовларнинг нутқ маданияти ва коммуникатив х.улқ йўналишидаги ишлари, П.Грайс таъкидлаганидек, лингвистик прагматиканинг умуммасалаларидан ҳисобланади. Бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматика назариясининг тўлдирилишида муҳим ўрин тутди. Коммуникация жараёни учун ахборотнинг бундай белгиларининг бўлиши табиий, бироқ нутқий этикет кўринишларининг бундай ижтимоий ахлоқ меъёрлари лингвистик прагматиканинг назарий жиҳатларига алоқадор йўналишларни очиш учун хизмат қилмайди деган хулосага келмаслик зарур. Прагматика назарияси нима учун шундай? каби саволларнинг асосланиши билан ўз моҳиятига эга бўлади. Жумладан, катталарнинг кичикларга муносабати миннатдорчилик туйғусини

«*Баракалло*» сўзи билан ифодалашни нутқий этикет кўринишларидан биридир, буни меъёрий ҳолат деб қаралади. Бироқ бунинг акси бўлган ҳолатларда лингвистик прагматика назариясиф эҳтиёжнинг туғилиши кучайди, чунки бундай ҳолларда «Нима учун шундай?» тарзидаги савол кўп ^илшуносларнинг диққатини жалб қилади. Кичикларнинг катталарга миннатдорлик туйғуси ёшлар нутқи учун характерли бўлган ижтимоий-перформатив формулалар ёрдамида ўз ифодасини топмаса, бундай ифодалар лингвопрагматик изохга муҳтож бўлади.

Маълумки, тил ва нутқ бирликларининг ҳар қандай кўриниши функционалқўлланишига кўра ўз ўрнига эга бўлади. Агар ана шу бирликлар, нутқ субъектининг ёшига кўра, қўлланиш ўрни ҳамда услубий четга чиқишига кўра ўзгарса, бу жараёнда, албатта, прагматик таҳлилга эҳтиёж ортади.

3. Ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи сўз ва воситаларни лингвистик прагматика ўрганади. Матнда кириш ва баҳо билдирувчи сўзларнинг қўлланиши муаллифнинг объектив оламга ва ўзи ифода этаётган ахборотга муносабатини белгилашда муҳим ўрин тутди.

4. Инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс назарияси ҳам прагматиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади.¹

5. Лингвистик прагматиканинг асосий муаммоларидан яна бири пресуппозициядир. Пресуппозицияни гапнинг мазмуний компоненти бўлган нутқий актлардан фарқлаш лозим. Масалан, «*Эшикии ён*» жумласида «*эшикининг очиқлиги*» ҳақидаги семантик мазмун пресуппозициядир. «Нутқий коммуникациянинг тўғри ва реал амалга ошиши учун коммуникантлар нутқ моментига қадар муайян фактлар билан таниш бўлиши, умумий вазият билан боғлиқ муайян билим - хабардорликка эга бўлишлари лозим. Ана шу фактлар, билимлар тилшуносликда пресуппозиция номи билан умумлаштирилади»². ■ Таъкидлаб ўтилган фактлар, билимлар тилшуносликда социал контекст тушунчасини англатиб, у ўз моҳияти билан нутқ вазиятини ифодалашига кўра лингвистик

прагматиканинг асосий масалалари доирасига киритилади. Умуман, пресуппозиция ҳодисаси прагматика муаммоси сифатида мантиқий-фалсафий категория тушунчаси билан узвий боғланади.

Ўзбек тилининг назарий грамматикасида ҳам лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари алоҳида қайд этилади.

Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари

Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари айнан нутқ иштирокчилари ва нутқий вазият тушунчаси билан боғланади. Бизга маълумки сўзловчи ўз мақсадини ифода этиши учун оламда мавжуд бўлган нарса, предмет, ҳодисаларнинг номини билиши ҳамда маълум грамматик қонун-қоидалар билан таниш бўлишининг ўзи кифоя қилмайди. Сўзловчи булардан ташқари нутқий вазият тушунчаси моҳиятини ҳам билиши керакки, бу, албатта, сўзловчи баён қилмоқчи бўлган коммуникатив ниятни тўғри ифодаланишида муҳим амалий қиммат касб этади. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни аниқ ва тўғри ифодаланиши учун яна миллий урф-одатлар билан боғлиқ ижтимоий қонун-қоидаларни билиш ҳам талаб қилинади. Шу жиҳатлар тўлиқ қамраб олингандагина нутқ иштирокчиларининг ўзаро мулоқот жараёни тўғри амалга оширилади. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари нутқ субъекти, нутқ объекти, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда юзага келади.

I. Лингвистик прагматика нутқ субъекти билан боғлиқ тарзда қуйидаги хусусий масалаларни ўрганади.

1. Нутқ субъекти коммуникатив ниятининг ифодаланиш даражасига кўра ифоданинг ошқора ва яширин шакллари. Сўзловчи нутқига хос ифоданинг ошқора ёки яширин шакллари ўз навбатида коммуникатив стратегия учун йўл очади.

2. Коммуникатив ниятни ифодалаш стратегияси лингвистик прагматиканинг бош масаласи ҳисобланади. Сўзловчи бунда ўз ички мақсадини тингловчига баён қилиш учун у ёки бу ифода усулини танлайди. Танлаш жараёни бевосита тилшуносликнинг стилистика йўналиши билан узвий боғланади. Лингвистик прагматика айнан мана шу нуқтада услубшунослик билан ҳамкорлик қилади. Маълум ҳодисани турли жиҳатига кўра таҳлил

килади. Йирик тилшунос олим Ғ.Абдурахмоновнинг услубшунослик хусусидаги қарашлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. «Услуб - сўзловчининг ёзувчининг ифодаланаётган фикрга, хабарга, воқеа, ҳодисага, шахс ёки предметга шахсий ёки бошқа бир шахснинг муносабати, жумладан, ифодаланган кўшимча субъектив фикрдир. Шунинг учун ҳам услуб муаммолари ҳақида тил фанининг ҳамма соҳалари бўйича маълумот берилгандан кейин алоҳида фан сифатида ёки грамматиканинг бир бўлими сифатида фикр юритилади. Шунинг учун машҳур филолог олимлар таърифлаганидек, «Услуб - филология фанининг тожи, тилшунослик ва адабиётшунослик фанларининг юқори босқичи» (А.В.Степанов), «... ҳар бир тараққий этган фағниинг қалби» (Р.А.Будагов), «Услуб бу - талант» (В.Г.Белинский), «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки укувсиз маҳоратимиздан гина ' қилишимиз керак»¹. Фикр ифодалашнинг бундай усул ва услуби сўзловчининг коммуникатив стратегиясини белгилайди. Фақат семантик ва грамматик илмларни билиш билангина эмас, балки ҳаётинг қонун-қоидаларни билиш ва унга амал қилиш натижасида коммуникатив стратегия маҳоратига эга бўлиш мумкин. Сўзловчи нуқтига хос бир ифода актида турлича мазмундаги коммуникатив ниятнинг ифодаланиши коммуникатив тактика тушунчасини намоён этади. Коммуникатив тактика, коммуникатив стратегия тушунчалари моҳияти таъсирида лингвистик прагматиканинг хусусий муаммоларидан яна бири тағмаъно юзага келади.

3. Тағмаъно лингвистик прагматиканинг хусусий масалаларидан биридир. Тағмаъно тушунчасининг юзага келиши унинг умумий ва хусусий кўринишлари ҳақида, унинг жаҳон тилшунослик тарихида ишланиш даражаси, шунингдек, тағмаънонинг пресуппозициядан фарқланиш хусусиятларини лингвистик прагматиканинг долзарб муаммолари қаторига қўшади.

4. Сўзловчининг объектив оламни ҳис қилиш даражаси ва ифода плани. Объектив оламдаги воқеа, ҳодиса ва предмет ҳақидаги маълумотларни қабул қилиш ва уни қайта акс эттириш даражаси сўзловчининг олам ҳақидаги билимлари билан узвий боғланади. Сўзловчининг ўз фикрини аниқ, лўнда ва

тўғри ифодалаш учун унинг олам ҳақидаги билимлари мукамал бўлиши лозим. Сўзловчининг нутқи унинг ўзлиги ҳақида тўлиқ маълумот берадгз;.. Лингвистик прагматика нутққа хос мана шу хусусиятларига кўра психолингвистика билан узвий боғланади. Шу нуқтаи назардан прагматик тўсиқ лингвистик прагматиканинг хусусий IV асалаларидан бири сифатида диссертациянинг тадқиқот объекти бўлади.

II. Нутқ адресати билан боғлиқ равишда лингвистик прагматика қуйидаги масалаларни ўрганади.

1. Нутқ интерпретацияси. Бунга кўра контекст билан боғлиқ одисалар, прагматик вазият ва пресуппозиция, шунингдек, сўзловчининг онгли равишда мулоқот қонун-қоидаларидан чекланиши каби масалаларни прагматика ўрганади. 2. Перлокутив акт тушунчаси тингловчининг ҳис-уйғуларига таъсир этувчи коммуникатив акт сифатида прагматика масалалари қаторига киритилади.

III. Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабат билан боғлиқ равишда:

1. Нутқий аралашув шакллари (хабар мазмунидаги диалог, дўстона суҳбат, мунозара ва бошқа мазмуний муносабатлар).

2. Нутқнинг ижтимоий-этикет шакллари (мурожаат шакллари, аралашув услуби).

3. Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий акт кўринишлари (илтимос ёки буйруқнинг лингво-ижтимоий моҳияти).

IV. Аралашув вазияти билан боғлиқ равишда дейктик белгилар интерпретацияси¹ ўрганилади.

Ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишини ўрганишга тўртки бўлган қуйидаги ишларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Маълумки, 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида тилшунослик фанида матн лингвистикасига бағишланган қатор тадқиқотлар юзага келди. Улардан баъзиларигина² фақат лингвистик прагматиканинг марказий масалаларига оид бўлиб, булар прагматик пресуппозицияни ўрганиш учун имконият яратди.

Бошқа тадқиқотларда эса асосан «жумла», «матн», «нутқ» муаммолари билан боғлиқ ҳодисалар устида иш олиб борилди¹. Контекст масалалари хусусидаги бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматикани ўрганишга йўл очди. Лингвистик прагматикага бўлган қизиқишнинг кучайиши, асосан, тилшуносликда мазмуний синтаксис муаммолари билан боғлиқ янги назарий адабиётларнинг нашр қилиниши натижасидир². Бундай ишларнинг амалга оширилиши семантик синтаксис масалаларини янада мураккаблаштиради ва прагматик тадқиқотлар учун йўл очади.

Умуман олганда, лингвистик прагматика тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида психолингвистика, социолингвистика, матн тилшунослиги, коммуникатив лингвистика, стилистика каби йўналиш муаммоларини умумлаштирувчи белгиларга эга эканлиги билан характерланади. Семантика ҳамда синтактика масалаларининг ўзи хусусидагина эмас, балки буларга лингвистик прагматика муаммоларининг ҳам қўшиб талқин этиш соф маънодаги лингвистик тадқиқотни юзага келтиради.

Рус тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишига оид илк маълумотлар 80-йилларнинг бошларига тўғри келади. Бироқ бунга қадар А.С.Ахманова, И.М.Магидоваларнинг «прагмалингвистика» атамаси хусусидаги мулоҳазалари билан чегараланган мақоласи нашр қилинган эди.

Уларнинг таъкидлашича, прагмалингвистига атамаси ифодаланган тушунча моҳиятини ойдинлаштириш учун инглиз тили фонетикасини ўқитиш билан алоқадор методик усул - талаффузни лингафон аппарати орқали ўргатилиши эътиборга олиниши лозим. Лингафондан фойдаланиш жараёнида инглиз тили фонетик бирликларининг оптимал вариантдаги талаффуз шакллари эшиттирилади. Аслида инглиз тили нутқида бундай талаффуз варианты учрамайди. Талаффузнинг бундай оптимал вариантй мутахассиснинг тил ўргатиш маҳорати билан боғлиқ ниятни юзага чиқариш учун қўлланган. Талаффузнинг бундай «прагматик» услуби маълум мақсадга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Бу асосий услуб хабар функциясини ҳам, таъсир этиш функциясини ҳам бажармайди. Бу услуб интеллектуал ахборот бериш учун ҳам, тингловчига экспрессив-эмоционал таъсир этиш учун ҳам қўлланмайди.

Унинг ягона мақсади инглиз тилини ўрганувчилар учун инглиз талаффуз намунасини бериш ҳамда уни максимал даражада «тушунтириш»га эришишдан иборатдир¹.

Лингвопрагматика атамаси ифодалаган тушунча моҳиятининг тўғри англаниши учун баён қилинган нутқ субъектининг талаффуз меъёрлари хусусидаги концепция гўёки оддий талқиндек туюлади. Бироқ лингвистик прагматика масалалари билан шуғулланаётган, ҳар қандай тадқиқотчи О.С.Ахманова ва И.М.Магидовларнинг лингвистик прагматика хусусидаги қарашлари примитив белгилардан иборат эмаслигини дарҳол тушунади.

Лингвистик прагматиканинг юқоридаги талқинидан келиб чиқадиган бўлса, бу ўринда дастлаб талаффуз шакллариغا хос прагматик ҳодисанинг икки кўринишини ажратиш олиш мумкин бўлади.

1. Маълум тилга хос талаффузнинг ягона ва тўғри шакли.

2. Маълум тилга хос талаффузнинг ноанъанавий нотўғри шакли.

Бунда талаффуз шаклининг анормал вариантынинг юзага келиши нутқ субъектининг артикуляцион имкониятлари (дудуқ ёки баъзи товушларни талаффуз қила олмаслик жиҳатлари) таъсирида ёки нутқ субъектининг миллий тил талаффуз шаклларида узокдалиги (миллати ўзбек бўлса-да, бошқа регионда истиқомат қилиши ва бошқа ижтимоий тил муҳитида тилининг шаклланганлиги) ёки бутунлай бошқа миллат бўла туриб, ўзбек тилига хос талаффуз шакллари баён қилиши таъсирида унинг нутқида прагматик имкониятлари кўринади.

Сўзловчининг талаффуз имкониятлари билан алоқадор прагматик ҳодисанинг учинчи белгиси талаффуз шаклларида нутқ субъектининг ниятини у ёки бу қутб йўналишида ифодаланиши масаласидир. Нутқ субъектининг талаффуз имкониятлари таъсирида лингвистик прагматиканинг асосий бошланғич муаммолари юзага чиқади. Кўринадики, нутқ товушларига хос талаффузнинг анъанавий - тўғри, ноанъанавий (нотўғри) шаклларида ўзи лингвистик прагматика учун дастлабки долзарб масала сифатида намоён бўлади. Демак, миллий ва диалектал талаффузнинг тўғри ва нотўғри шакллари лингвистик прагматика учун бошланғич масала деб қаралади.

Прагматиканинг бундан кейинги муаммоси эса нутқий вазият ва контекстуал мазмун талаблари натижасида тўғри ва нотўғри талаффуз шакллари ёнига нутқ субъекти томонидан бошқарилувчи оҳанг тушунчасининг келиб кўшилишидир. Нутқ субъекти назарда тутган ягона ниятнинг тўғри ва аниқ ифодаланиши учун меъёрий талаффуз шаклларига юқори ва қуйи оҳанг кўринишлари ҳам кўшилади. «Ҳар қандай синтактик қурилма гап бўлиши учун маълум пропозицияни ифодалашдан ташқари, коммуникатив мақсадни ҳам ифода этиши керак... Жумлани ташкил қилган синтактик элементлар маълум синтактик вазифани бажариш билан бирга, сўзловчининг коммуникатив ниятини ифодалаб коммуникатив вазифа бажариш учун ҳам хизмат қилади»¹. Коммуникатив ниятни тўғри баёни оҳанг кўринишларини юзага чиқарувчи урғу турлари билан узвий боғлиқ бўлади. Буни эса албатта, актуал бўлиниш бошқаради. «Актуал бўлиниш фақат шу контекст учун ёки шу вазият учун хос бўлган бўлинишдир. *Карим Москвага кетди* жумласининг уч хил бўлиниши шунни кўрсатадики, алоқа-аралашувнинг конкрет вазиятига қараб сўзловчи ўз олдига турли хил коммуникатив вазифани кўяди»². Олимларнинг тўғри таъкидлашича, актуаллашиш тушунчаси конкрет нутқий вазиятнинг талабига мослашиши ҳисобланади. Актуаллашиш жумлага вазият шарт-шароити талаби билан шу жумла орқали ифодаланадиган мазмуннинг коммуникатив ниятига мувофиқ келадиган шакл беради¹. Нутқ вазияти билан боғлиқ равишда сўзловчи коммуникатив нияти акс этган матн элементлари махсус оҳанг таъсирида актуаллашади. Матнда коммуникатив мақсаднинг ифодаланиш даражаси актуаллаштирувчи воситалар таъсири билан белгиланади. Айниқса, сўз тартиби, мантиқий ва эмфатик эмоционал урғу каби актуаллаштирувчи воситалар сўзловчи коммуникатив ниятига хос прагматик босқичнинг намоён бўлишида муҳим ўрин тутаяди.

Алоҳида талаффуз акти (акцентирование) ҳодисасини И.И.Сушинский коммуникатив-прагматик категория сифатида таҳлил қилиб жуда тўғри йўл танлайди. Чунки «акцентирование» атамаси ифодалаган тушунчанинг ўзида сўзловчининг нутқий жараёндаги фаолияти ҳамда унинг ифода таркибидаги бирор элементнинг алоҳида оҳанг билан талаффуз қилиши кўшимча яширин

ахборотни ҳосил қилади ва унга тингловчи диққатини жалб қилиш ҳолати сезилиб туради. Демак, сўзловчи нутқий фаолиятида матн элементларининг қайсидир қисмини прагматик талаффузи бу ҳодисани ҳам бевосита лингвистик прагматикага тааллуқли эканлигини кўрсатади. «Ифода таркибидаги бирор элементнинг алоҳида урғу билан талаффуз қилиниши фақат сўз, сўз_ бирикмаси учунгина эмас, балки гап, абзац, ҳатто яхлит матнлар учун ҳам хос»² деб таъкидланади. Нутқ субъектининг коммуникатив ниятига хос талаффуз акти бу махсус воситалар (фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва график) ёрдамида ажратилувчи нутқнинг у ёки бу элементиدير. Сўзловчининг нутқ элементини бундай ажратишдан мақсади унга тингловчи диққатини жалб қилиш асосида таъсир этишнинг маълум коммуникатив шаклини намоён этишдир. Ифода семантик тузилишида ахборот кўринишларидан бирини маълум мақсадга кўра кучайтирилган тарзда ёки алоҳида оҳанг воситасидаги талаффузи эмфатик усул деб номланади.

Лингвистик адабиётларда таъкидланишича, жумла таркибидаги бирор бўлакни мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантириш учун мантиқий ва эмфатик урғудан фойдаланилади. Агар бирорта бўлак мазмуний жиҳатдан ажратиб кўрсатилмоқчи бўлса, сўзловчи уни мантиқий урғу билан ажратади. Бунда гап бўлақларининг тартиби ўзгартирилмай, улардан бири мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантирилади. Мантиқий урғуни характерлайдиган биринчи омил -бу семантик ёки актуал омиллардир¹. Мантиқий урғу одатдаги урғудан баланд ёки паст талаффузи билан фарқланади. Мантиқий урғу ҳам, эмфатик урғу ҳам сўзловчининг коммуникатив ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади.

Сушинский И.И. тўғри таъкидлаганидек, «Эмфатик усул гап урғусидан фақат акустик жиҳатдан эмас, балки функционал ва позицион муносабатига кўра ҳам фарқ қилади»². Талаффуз акти ҳодисасининг лингвистик прагматикага алоқадорлиги унда функционал ва позицион белгиларнинг мавжудлигидир. Булар сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасидаги нутқий актларнинг

ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутди. Эмфатик урғу моҳияти сўзловчининг маълум нутқий вазиятдаги ўз тингловчиси диққатини маълум ифодага жалб қилиш ниятида ифода элементларидан бирини узоқ ва юқори тон билан талаффуз қилишдан иборат. Мантиқий урғу эса доимий тарзда синтактик бирликдаги янги ахборотни қамраб олиб, у доим рема ёки хабар фокусини ташкил этади. Эмфатик урғунинг мантиқий урғудан асосий фарқи ҳам ана шундадир. Агар синтактик бирлик таркибида мантиқий урғу ҳам эмфатик урғу ҳам мавжуд бўлса, мантиқий урғу доим ремани қамраб олиши билан характерланади. Эмфатик урғу унга нисбатан кучлироқ оҳанг асосида талаффуз қилиниши билан фарқланади. А.Нурмоновнинг таъкидлашича, мантиқий урғу жумланинг мазмуний томонига оид бўлса, эмфатик урғу ҳиссий томонига оид бўлади.¹ Мантиқий урғу жумла ёки матн таркибидаги қайсидир бўлак ёки ахборот кўринишини мазмуний аҳамиятли ахборотга айлантиради ва нутқ субъектининг коммуникатив мақсадини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Эмфатик урғуда эса талаффузнинг ҳиссий томонга оидлиги назарий адабиётларда таъкидланганидек, фақат унли ёки ундош товушларни чўзиш орқалигина амалга оширилмайди. Эмфатик урғу ёрдамида сўзловчи унли ва ундошни чўзиб талаффуз қилишдан ташқари талаффуз актнинг ўзида самимийлик ёки носамимийлик ҳисларини ҳам ифода этади. Талаффуз оҳангига сўзловчининг мақсади ҳам қўшилади. Талаффуз актига сўзловчининг самимий ният асосидаги оҳангнинг қўшилиши ахборотнинг ички тузилишини кенгайтиради ҳамда бу ахборотдаги тасдиқ актига тингловчи тасавурида ҳосил бўлган семантик билимлар асосидаги ишонч даражасининг қўшилиши фикр таъсирчанлигини кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан:

Марзилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адаилдим...

- Қани бўлмаса, журунг бизникига меҳмон, - айткучининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димозига урилди... (А.Қодирий). Бу матнда нутқ субъектига хос самимий ҳис эмфатик урғу сифатида коммуникатив ниятни юзага чиқариш учун хизмат қилади. Юқоридагилардан кўринадики, талаффуз акти жараёнида мантиқий урғу мазмуний ва эмфатик

урғу хиссий томонга оид бўлса-да, бироқ бу ■ икки урғу вазифаси нуктаи назаридан сўзловчининг талаффуз жараёнидаги коммуникатив ниятини юзага чиқариши билан лингвистик прагматика масалалари қаторидан ўрин олади. Урғулар актуаллаштирувчи восита сифатида матнда сўзловчи ниятини юзага чиқариш билан прагматик функция бажаради. Фонетик бирликларнинг матндаги прагматик вазифасига кўра лингвистик прагматиканинг фонопрагматик аспекти сифатида ажратилади. Фонопрагматиканинг назарий масалалари хусусида сўз юритиш билан бирга социофонетика, фоносемантика ҳамда фоностилистика каби соҳалар билан алоқадор умумий ва дифференциал жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Бу соҳаларнинг барчаси нутқ субъектининг ички руҳий ҳолати билан боғлиқ ҳолда лингвистик прагматика доирасига алоқадор бўлади.

Нутқда товуш ҳамда оҳангларни маълум яширин (иллокутив) мақсад билан қўлланиши натижасида муаллиф муносабатининг ифодаланиши фонопрагматик таҳлил объекти ҳисобланади. Лексема семасида прагматик семанинг ҳосил бўлишида фонетик процесслар

алоҳида аҳамиятга эга. Бу товуш ўзгариши, товуш орттирилиши, товуш тушиши, товуш иккиланиши ҳодисалари билан юзага чиқади. Лингвистик бирликлар таркибидаги товушларнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлувчи маъноларни фонопрагматика тадқиқ этади.

1. Товуш ўзгариши билан. Бунга кўра сўзда товуш ўзгариши билан лексема семасида прагматик маъно юзага чиқади. Масалан: «*Айланай, ўжими қижимдан!*» (сўзлашувдан). Бунда «*ўзим*>>, «*қижим*» сўзларидаги товуш ўзгариши билан эркалаш, суйиш маънолари юзага чиқади. Бу мисолда яширин мақсадли (иллокутив) вазифа асосидаги муносабатнинг ифодаланиши фонопрагматикага, нутқдаги талаффуз меъёри асосида социал мавқени тушуниб олиш социофонетикага, талаффуздаги тенгланиш ёрдамида «тил топишиш» каби маънолар, яъни имитация усули билан маълум бир образли маъно ифодалаш фоносемантикага тааллуқли бўлади. Нутқ муаллифининг нутқ объектига нисбатан ёш нуктаи назардан катта эканлиги бир томондан, лисоний бирликларнинг мантиқли таҳлил асосида аниқланса, иккинчи томондан,

талаффуздаги оҳанг ёрдамида укиб олинади, бевосита мана шу жихатлар социофонетикага алоқадордир. «Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг талаффузини ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўпгина йўналиш ва тармоқлари орасидаги алоқадор нутқ фаолиятининг психо-физиологик ва акустик хусусиятлари, жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз меъёрлари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиқанинг боғланиши каби масалаларни ўз ичига олади»¹. Масалан, «*Мен ўричча билмайман*» (Саид Аҳмад). Мана шу ўринда персонаж нутқидаги «ўрисча» сўзининг <<ўричча>> тарзида талаффуз этилиши билан (айнан талаффуз асосида) уни «содда», «қишлоқ қизи» эканлиги каби маънолар англаб олинади.

2. Товуш туширилиши билан. Нутқда товуш туширилиши ҳодисаси салбий ва ижобий хусусий муносабатни ифода этади, бу ҳолатлар нутқий вазият билан алоқадор бўлиб, нутқ субъектига хос прагматик маъно компонентларини ифода этади. Масалан, «*Қаернинг ҳандалаги амак? - деди у олифтагарчилик қилиб*». (С.Аҳмад). Бу нутқда «амаки» сўзидаги «и» товушининг атайлаб туширилиши (баъзи диалектларда бундай товуш туширилиши табиий ҳисобланади, бироқ адабий тил нуқтаи назаридан қаралганда, бу ҳолатлар ҳам муаллиф муносабатини ифодалашда катта аҳамият касб этади) билан «менсимаслик», «ўзини катта олиш» каби прагматик маънолар юзага чиқади.

3. Товуш алмашиниши билан. Товуш алмашиниш ҳодисаси асосида маъно ҳосил бўлиб, бу нутқ муаллифининг адресатга нисбатан салбий ёки ижобий муносабати билан боғлиқ бўлади. Масалан, «*Келиннинг исми Олимбой акага Ханка эмас, Ханги бўлиб эшитилди, шекилли, бир сакраб тушди*». (С.Аҳмад). Бу ўринда товуш ўзгартирилиши билан прагматик сема - «бефаросат», «бақироқ» маънолари ҳосил бўлган.

Фонопрагматик йўналишда сўзловчи ўзи ният қилган фикрни матн орқали ифодалар экан, унда матн структурасидаги сўзларнинг баъзи товушларини маълум ички мақсад асосида алмаштиради. Сўз

таркибидаги товушлардан бирини бошқасига алмаштириш жараёнининг қайсидир мақсад учун хизмат қилишини фонопрагматик аспект тадқиқ этади.

- *Зойиржон ака дейман, бу дўппию каллапўшниям зўридан топибдилар-ку!*

- *Астазфурло денг! - деди Зойирбой жаҳл билан.*

— *Каллапўшни...*

- *Гуллапўшиши денг-э!*

Баширжон ва тўпланганлар завқ билан кулишди. Чунки Зойирбой тузма кал бўлганлиги учун ҳам «кал» ўзаги билан бошланувчи барча сўзларни «гул» қўшиб айтар эди. (Н.Аминов. «Ёлғончи фаришталар».)

4. Товуш орттирилиши билан. Нутқда товуш орттирилиши- билан прагматик семанинг юзага келиши фоностилистик сатҳ билан боғлиқ бўлади. «... алоҳида тил босқичи бўлган лингвостилистика ўзининг аниқ бирликларига эга бўлмай, тил бирликларига у ёки бу экспрессив маъно бериш билан чегараланади... Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан шакллантириш натижасида тўлдирилади».

Фоностилистик томондан товуш орттирилиши нутқий оҳангдошликни ҳосил қилган бўлса, прагматик жиҳатдан эса муносабатни юзага чиқарувчи маънолар таҳлили назарда тутилади.

5. Товуш иккилантириш билан. Товуш иккилантириш билан нутқда «таъкид», «пичинг» каби прагматик маънолар юзага чиқади. Масалан, *Неъмат ўрнидан туриб кетди.*

— *Бас қилинг, ўртоқ Хўжжайип, гап тамом.*

- *Хўп, кечирасиз ўртоқ Баббаев, -- дедим. (С.Аҳмад).*

Прагматика ва унинг фонопрагматик йўналишини ўрганиш ўзбек тилшунослигида муҳим аҳамият касб этади. «Сўз тартиби, урғу, тиниш белгилари, феълнинг замон шакллари, ошкора ҳаракат (перформатив) ифодаси

формулалари коммуникатив ният (иллокутив)нинг кўрсаткич (индикатор)лари саналади.

Коммуникатив ният кўрсаткичларининг коррект қўлланиши учун мувофиқ шароитнинг ўзаро фарқи қуйидагича: 1. Нормал шароитда мақсадли сўзлаш ва англашни амалга ошириш. 2. Пропозиционал мазмун шартлари. 3. Шартнинг киритилиши. 4. Коммуникатив ният актининг мувофиқлик табиати»¹.

Матннинг пропозиционал мазмуни ва коммуникатив ният актининг ифодаланишида фонетик бирликларнинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Бундан ташқари феълнинг замон шакллари ҳам нутқ субъектининг ошкора ва яширин коммуникатив ниятини юзага чиқарувчи морфологик (индикатор) кўрсаткичлари сифатида намоён бўлади. Сўзловчи коммуникатив ниятини ифода этадиган бундай шахс-сон, замон ва келишик қўшимчаларининг синтактик характердаги аффикслар бўлгани ва уларнинг матндаги прагматик функция бажариши нуктаи назарига кўра синтактик кўрсаткичлар сифатида баҳоланади.

Кўринадики, ҳар қандай прагматик функция бажарувчи бирликлар ўзининг аниқ сатҳига хос тушунчалар билан баён қилинади. Шу маънода фонетик сатҳга оид бирликларнинг нутқдаги прагматик функцияси фонопрагматик аспект доирасида таҳлил қилинади.

Назорат саволлари

1. Лингвистик прагматика муаммосининг ўрганилиши.
2. Пресуппозиция ва прагматика
3. Фонопрагматика. Лексопрагматика. Прагматик семалар.
4. Синтактик бирликларда прагматика
5. Нутқий акт ва прагматика.
6. Лингвистик прагматиканинг бирликлари

Адабиётлар рўйхати

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.

2. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. - № 5.
5. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. –Тошкент: Академнашр, 2012.
6. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
7. Худайберганава Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография. – Тошкент.: Фан, 2013.
8. Кенжаева С.Е. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. ном...дисс. автореферати.-Тошкент , 2011.

4-мавзу. Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари

Режа:

1. Лингвокультурологиянинг объекти, асосий вазифалари, компонентлари.
2. Ўзбек тилшунослигида лингвокультурологиянинг илмий асосланиши ва ўрганилиши
3. Лингвомаданий бирликларнинг матн яратилишидаги ўрни.
4. Социолингвистика

Таянч тушунчалар: Лингвокультурология, тил ва маданият, тил ва тафаккур, тил ва жамият, социолингвистика.

Ҳозирги кун тилшунослик илмида янги-янги соҳаларнинг юзга келиши, матн муаммосининг ўрганилиши билан боғлиқ ишлар жадал ривожланмоқда. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда матн таҳлилида тадқиқотчилар грамматика, семантика, когнитология, психолингвистика, лингвокультурология каби қатор йўналишлар қўлга киритган ютуқларга таяниб иш кўрмоқдалар. Бундан мақсад – нутқ яратувчи ва уни идрок этувчи шахс омилининг лисоний фаолиятда қандай ўрин тутишини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан, матннинг семантик, лингвокультурологик хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганишдир. Шундай масала сифатида ҳозирги кунда тилшунослик илмида барчанинг эътиборини тортаётган тил ва маданият тушунчаси билан боғлиқ бўлган лингвокультурология масалалари кўпчилик тилшунос олимлар томонидан тадқиқ этилаётган бўлса-да, бироқ тўлоқонли ўз ечимини топган эмас.

Тил ва маданиятнинг боғлиқлиги, маданиятнинг тилда акс этиш муаммоси билан боғлиқ масалаларнинг методологик асоси яқин йиллардангина бошланди. Уларнинг асоси сифатида В.В.Воробёв, В.М.Шаклеин, В.Н.Телия, В.А.Масловаларнинг ишларини қайд этиш мумкин.

Ўзбек тилшунослик илмида ҳам бу йўналишда қатор ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, ўзбек тилшунослигида лингвокультурологиянинг илмий асосланиши, маданиятнинг тилда акс этиши каби қатор масалаларга қаратилган дастлабки ишлар сифатида А.Нурмоновнинг “Ўзбек тилида лингвокультурологик йўналиш”, Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ни излаб”, Н.Сайидрахимованинг “Лингвокультурологиянинг илмий асосланишига доир айрим мулоҳазалар”, “Лингвокультурологиянинг компонентлари” номли мақолаларини, Д.Худойбергеновнинг “Матннинг атропотсентрик тадқиқи” мавзусидаги монографиясини белгилаш мумкин. Мазкур ишларда лингвокультурология фанининг моҳияти, предмети ва объекти масалалари ўрганилган.

Ҳар бир миллат ўзида маълум бир миллий анъаналарни акс эттиради. Яъни ҳар бир халқнинг, миллатнинг ўз миллий анъаналари, урф-одатлари мавжуд. Бу маънода ҳар бир инсон ана шу миллийликни ўзида акс эттирувчи муайян маданият, тил, тарих, адабиётга алоқадор бўлади. Маълумки, тил ижтимоий ҳодиса бўлиш билан биргаликда маданият билан ҳам узвий боғлиқдир. Бугунги кунда инсонлар, халқлар, мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, маданий ҳамда илмий алоқалар, халқаро-маданий коммуникатив жараёнлар тилшунослик соҳасида тилларнинг ўзаро муносабати ва тил маданияти ҳамда тилнинг миллий ўзига хос кўриниши каби қатор ва маданиятшунослик ўртасидаги алоҳида спетсифик йўналиши ва предметига эга бўлган янги соҳа - лингвокультурологиянинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Натижада XX аср охирларига келиб, тил ва маданият муаммосини ўрганишни мақсад қилган – тилшуносликнинг янги соҳаси *лингвокультурология* жадал ривожланди.

Лингвокультурология – “тил ва маданият”нинг узвий алоқадорлигини, унинг шаклланиши ва ривожланишини ўзида акс эттирган ҳодисалар – тил-маданиятни биргаликда ўрганадиган алоҳида илмий соҳа саналади. У маданиятшунослик ва тилшунослик фанлари ўртасида юзага келган умумлашма фан бўлиб, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва боғлиқлиги, бу

боғлиқликнинг шаклланиши ҳамда яхлит бир система сифатида тил ва тилдан ташқарида акс этиши каби ҳодисаларни ўрганиш билан шуғулланади. Бир томондан лингвокультурология инсониятнинг маданий тил факторидаги ўрни, иккинчи томондан эса, тил факторидаги инсоннинг ўрнини ўрганади.

Лингвокультурология ўрганиш объектига кўра маданиятшунослик ва тилшунослик фанларига бирмунча яқин, бироқ мазмун-моҳияти, ўрганиш объектига бўлган ёндошувига кўра фарқли деб айтиш мумкин. Унинг чегараланувчи мақоми шундан иборатки, у халқ маданиятининг тилда намоён бўлиши ҳамда ифодаланиши, тил менталитети, миллийлиги, тил руҳияти билан боғлиқ равишда нутқий мулоқотни ташкил этишдаги миллий-маданий спетсифик қоидаларни ўрганади ҳамда миллат маданиятининг тилда акс этган ўзига хос миллий тил хусусиятларини аниқлаш, тадқиқ этиш билан шуғулланади.

1.1. Лингвокультурологиянинг тадқиқот объекти

Лингвокультурологиянинг асосий объекти маданият ва тилнинг фаолият жараёнида ўзаро боғланиши, ўзаро таъсири ва бу ўзаро таъсири шарҳини тил маълумотлари асосида бир бутун тизимли яхлитлик сифатида ўрганишдан иборатдир. Тилшуносликнинг асосий мавзуси тил бўлиб, у эса ўз навбатида маданиятнинг шarti, асоси ва маҳсулидир. Лингвокультурология предмети сифатида тил бирликлари, нутқ фаолияти элементлари ва инсоннинг нутқий хулқи иштирок этади. Лингвокультурология тадқиқотларининг мақсади жонли миллий тилда мужассамлашган моддий маданият ва менталитет ҳамда тил жараёнларида намоён бўладиган, уларнинг икки тарафлама тил ва этнос маданияти билан бўлган изчиллигини ўрганишдан иборатдир. В.В.Краснихнинг ёзишича, “Лингвокультурология – бу маданиятни намоён бўлиши, акс этиши ва қайд этилишидир”². У бевосита жаҳоннинг миллий манзараси, тил онгги ва ментал-лингвал мажмуанинг хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқдир. Лингвокультурологиянинг асосий объекти маданият

² Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Курс лекций. ИТДГК, Гнозис, 2002. С.12.

ва тилни фаолият жараёнида ўзаро боғланиши, ўзаро таъсири ва бу ўзаро таъсир шарҳини тил маълумотлари асосида бир бутун тизимли яхлитлик сифатида ўрганишдан иборатдир. Биз тадқиқотимизнинг иккинчи бобида қиёсий лингвокультурологияга мурожаат қиламиз ва инглиз ҳамда ўзбек топишмоқларининг қиёсий таҳлилини келтирамиз. Қиёсий лингвокультурологиянинг предмети бўлиб икки ва ундан ортиқрок маданиятларнинг асосий қарама-қарши турган барча архетипик (азалдан аввалдан қолган, ўзига хос) тасаввурлари, эталонлар, символик тасаввурлари (инсон онгининг натижалари сифатида афсоналар, расм-русмлар, эртаклар, фолклор ва тил бирликларида, инсон нутқий фаолиятининг элементларида ўз аксини топган), шунингдек ушбу элементлар ва бирликларининг хусусиятлари хизмат қилади.

Қиёсий лингвокультурологияда қуйидаги тушунчалар асосий деб қабул қилинади: оламнинг миллий тил (лисоний) манзараси, лисоний шахс, лингвокултуртема, моддий-маиший лингвокултуртема, феъл-атвор лингвокултуртемаси, аксиологик лингвокултуртема, маданиятнинг асосий оппозициялари;

“Оламнинг миллий лисоний манзараси” терминига О.А.Корнилов шундай таъриф беради: “Тиллар қанча кўп бўлса, оламнинг шунча миллий лисоний манзараси мавжуд, бу тилларнинг ҳар бири жамоавий этник онгининг коинотдаги инсон мавжудлигини англаш ва категориялаштириш борасидаги кўп асрлик фаолиятининг ноёб натижаларини акс эттиради”³.

Лингвокултуртема – лингвокультурологиянинг асосий тушунчаси ва асосий бирлигидир. Унинг энг умумий таърифи – бу тил белгисидирки, ўзининг таркибига маданий компонентларни киритиб олгандир. Лингвокултуртема атамаси В.В.Воробев томонидан киритилган бўлиб, бу мажмуавий даражалараро бирликдир, лингвистик ва экстралингвистик мазмуннинг диалектик бирлигини акс эттиради. В.В.Воробев тушунчаси

³ Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - М.: ЧеРо, 2003. С.140.

бўйича лингвокултуртема тил белгисининг шакли, унинг мазмуни ва бу белгининг ҳамроҳи бўлган маданий маъносининг мажмуидир. Лингвокултуртемани тушуниш учун Воробев унинг таркибида потенциал равишда ҳозир бўлган таркибий элементнинг чуқур маъносига катта аҳамият беради.

Ҳар қандай тилнинг ўзига хос хусусиятлари авваламбор халқ оғзаки ижодида намоён бўлади. Халқ оғзаки ижоди тилини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Чунки халқ поетик ижодида тилнинг ранг-баранг бойлиги ўзининг бадиий ифодасини топган. Халқ оғзаки нутқида пайдо бўлган жозибатор нарсаларни халқ поезияси танлайди, ардоқлаб сақлайди ва тараққий эттиради. Халқ оғзаки ижодининг тили кишилик жамиятининг энг биринчи даврларидан бошлабқ шу ўрганилаётган тилнинг тарихий тараққиётида муҳим рўл ўйнайди. Шу сабабли халқ оғзаки ижоди нутқи кўп маротаба тадқиқот объекти сифатида тилшунослар эътиборини жалб қилган. Лекин бугунги кунгача ўрганилган илмий-тадқиқот ишларида фолклор намуналари соф лингвистик жиҳатдан ўрганилаган бўлса, бизнинг тадқиқотимизда топишмоқлар тили уни яратувчи халқ билан биргаликда “тил-маданият-инсон” учлиги доирасида ўрганилиб, асосий эътибор топишмоқлар тилидаги маданият элементларига қаратилади.

Д.Худойберганова “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” монографиясида лингвокультурологиянинг асосий ўрганиш объектларидан бири претседент бирликлар эканлигини қайд этади⁴. Претседент термини тилшуносликда биринчи марта Й.Н.Караулов томонидан қўлланган. Рус тилшунослигида муайян тил эгаларига яхши таниш бўлган ва уларнинг лисоний хотирасида сақланадиган, нутқий фаолиятда қайта-қайта мурожаат қилинадиган шахс номлари, барқарор сўз бирикмалари, жумлалар ҳамда матнлар претседент бирликлар сифатида қайд этилади. Ҳамда бундай бирликларнинг претседент номлар, претседент жумлалар, претседент

⁴ Xudoyberganova D.Yuqoridagi manba. – 87 b.

матнлар каби турлари ажратилади. Шу билан биргаликда метафоралар ҳам тилнинг асосий лингвомаданий бирликларидан бири ҳисобланади.

Прецедентлик интертекстуаллик тушунчаси билан боғлиқ, аниқроғи, унинг ичига кирувчи ходисадир⁵. Бадиий матн таркибига киритилган турли хил мазмун ва шакл (жанр) даги матнлар ёки уларнинг қисмлари интертекстуалликни юзага келтиради.

Маълумки, маданият тушунчалар системаси, муайян халқнинг ҳаёт образи, миллий характер, миллий менталитет сифатида кенг этнографик мазмун касб этади. Н.С.Трубецкийнинг ёзишича: “Маданий коннотатсияларсиз бирор сўз бўлиши мумкин эмас, яъни қиёсда, солиштиришда қандайдир умумий қисмлар бўлиши шарт”⁶. Тил ва маданиятнинг ана шундай ўзаро яқинлиги ва алоқадорлиги уларни ягона методологик асосда ўрганиш имконини берди. Яъни, тил ва маданият.

“Тил ва маданият” муаммосининг ўрганилишида бир канча ёндошувларни белгилаш мумкин: биринчи ёндошув файласуф олимлар (С.А.Атановский, Г.А.Брутян, Э.С.Маркарян)лар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унда маданиятнинг тилга бир томонлама таъсиридан борлиқнинг ўзгариши натижасида миллий-маданий типиклаштириш ва тилда ўзгариш юз беради, деган ғоя ётади⁷.

Иккинчи ёндошувда эса бу таъсирнинг акс томони, яъни ҳозирги кунгача очиқ қолиб келаётган ва мунозарали масала – тилнинг маданиятга таъсири масаласини ўрганиш мақсад қилинади. Тилни руҳий қувват сифатида тушуниш бу ёндошувнинг асосий ғояси саналади. Тилни руҳий қувват сифатида тушуниш (В.Гумболдт, А.А.Потебня) асосида Сепир-Уорфнинг лингвистик алоқадорлик гипотезаси, яъни ҳар бир халқ борлиқни ўз она тилиси орқали кўради, ҳис этади, ҳис этганини белгилайди, деган ғоя

⁵ Xudoyberganova D. Yuqoridagi manba. – 89 b.

⁶ Трубецкий Н.С. Поведения и мышления к языку. в кн.:НЛ.в.1.М.,1960.

⁷ Bu haqda qarang: Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн.: НЛ.в.1.М.,1960.

ётади⁸. Бу ғоя кейинчалик, И.Л.Вайсгербернинг тилни “Ўткинчи дунё”, яъни “борликни англаш”, муайян “мавжудлик ва тафаккур” сифатида қаралувчи ғояларида илгари сурилган. Унинг бу гипотезаси кўпчилик олимлар томонидан инкор этилган бўлса-да, бироқ улар бошқа усуллар билан тушунтирилиши мураккаб бўлган ходисаларни англашга ёрдам берди. Хусусан, Н.И.Толстнинг этнолингвистик мактаби вакилларининг ишлари, Э.Барминский ва издошларининг лингвоантропологик йўналишдаги ишлари бунинг исботидир⁹.

Учинчи ёндошув тўғридан-тўғри тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва алоқадорлиги ғояларига асосланади. Тил миллий менталитетнинг спетсифик қирраларини ўзида намоён этади. Бошқа томондан “маданият тилда” жойлашган, яъни у матнда тўлалигича ўз ифодасини топади.

“Лингвокултурология” атамаси дастлаб фразеологик мактаб асосчиси В.Н.Телия ва В.В.Воробёв, В.А.Маслова ва бошқаларнинг ишларида кўринди. Лингвокултурологиянинг шаклланиши ҳақида гапирилганда, деярли барча тадқиқотчилар бу назариянинг илдизи В.Ф.Гумболдтга бориб тақалишини таъкидлайдилар¹⁰. Ушбу адабиётларда бу соҳанинг ривожланишида А.А.Потебня, Л.Вайсгербер, Х.Глинс, Х.Холс, Д.Уитни, Д.У.Пауелл, Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Г.Брутян, А.Вежбиская, Д.Хаймз каби тилшуносларнинг фикрлари муҳим рол ўйнаганлиги таъкидланади¹¹. Бу каби қарашлар лингвистика соҳасида XX аср охирларида атоқли рус олимлари қаторида чет эл олимлари томонидан ҳам тан олинди. Бундай қарашларга кўра, тил нафақат маданият билан боғлиқ, балки у ўзида

8 Nurmonov A.Sepir-Uorfning lingvistik nisbiylik nazariyasi haqida mulohazalar / O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent, 2011.-№5.

⁹Маслова В.В. Лингвокультуроология в системе гуманитарного знания/ Критика и семиотика.- М.,1987.

¹⁰ V.Gumboldtning til va shaxs haqidagi fikrlari to'g'risida qarang: Nurmonov A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Nurmonov A.Tanlangan asarlar.2- jildlik.-Toshkent: Akademnashr, 2012. - B.23-40.

¹¹ Маслова В.В. Лингвокультуроология в системе гуманитарного знания/ Критика и семиотика. – М.,1987.

маданиятнинг ўсишини ҳам ифодалайди. Тил бир вақтнинг ўзида яратиш қуроли, маданиятнинг ривожланиши ва сақланишини таъминловчи унинг бир қисмидир, шунинг учун тил ёрдамида маънавий маданият ҳамда борлиқдаги ишлаб чиқариш, материаллари реал яратилади.

Ана шу ғоялар асосида минг йилларда чет элда янги фан – лингвокультурология вужудга келди ва XX асрнинг 90-йилларида махсус соҳа сифатида шаклланди.

Лингвокультурология бугунги кунда бир неча йўналишларда намоён бўлади:

1. *Лингвокультурология* ёрқин маданий алоқаларни, лингвомаданий ҳолатларни, аниқ илмий изланишларни ўз ичига оладиган алоҳида сотсиал гуруҳ.

2. *Диахроник лингвокультурология*. Лингвомаданиятнинг этнос ҳолатидаги аниқ ўтиш вақтининг ўзгаришларини ўрганади.

3. *Қиёсий лингвокультурология*. Лингвомаданиятда пайдо бўладиган турли хил этносларнинг икки томонлама қиёслаш билан шуғулланиди.

4. *Тавсифий лингвокультурология*. Бу соҳада амалга оширилаётган ишлар бармоқ билан санарли. Улар орасида М.К.Головановсканинг “Рус тилида сўзлашувчилар нуктаи назарида франсуз менталитети” номли иши катта аҳамиятга эга. Ишнинг объекти сифатида рус ва франсуз тилларидаги абстракт тушунчалар: тақдир, хавф, омад, қалб, онг, тафаккур, ғоя ва бошқалар олинган.

5. *Лингвокультурологик лексикография*. Лингвоўлкашунослик луғатларини тузиш билан шуғулланади¹². Лингвокультурологиянинг бу

¹² см.: Amerikana. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. Н.В.Чернова. -- Смоленск, 1996; Рума.Р.У. Великобритания: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1999; Мальцева Д. Г. Германия: страна и язык: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1998; Муравлева Н.В. Австрия: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1997; Николау Н.Г. Греция: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1995; Страны Соединенного Королевства: Лингвострановедческий справочник / Сост. Г.Д.Томахин. -- М., 1999; Томахин Т.Д. США: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1999; Франция: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Л. Г. Ведениной. -- М., 1997.

йўналиши ҳозирги кунда бошқа йўналишларга қараганда жадал ривожланиб бормоқда. Фикримизнинг далили сифатида Д.Г.Малтсеванинг лингвоўлкашунослик луғатини келтиришимиз мумкин. Бу луғат 25 бобдан иборат. Унда Германия реалияларида ифодаланувчи тил бирликлари, иқлим хусусиятлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, мамлакатлар тарихи, қадимий урф-одатлар, анъаналар; қадимий афсоналар, сон ва рангни ифодаловчи символлар; тўй, маросимлар, байрамлар; диний маросимлар; валюта тизимининг ривожланиши; узунлик, оғирлик, ҳажм, юза; савдо-сотик ишлари, фан, техника, тиббиёт; почта хизмати, шаҳарлар қурилиши ва архитектура тарихи кабилар объект сифатида олинган. Шунингдек, луғатда берилган маълумотлар ичидан тил, китобатчилик, ҳаттотлик санъати, талаба ва талабалар ҳаёти, мактаб, миллий кийим-кечак спетсифик элементлари, миллий таомлар, миллий ўйинлар, миллий рақслар, анъанавий кўришиш усуллари ва тилаклар, этикетга хос жумлалар, шахсий исм ва фамилиялар, миллий имо-ишоралар, бадий ижод намуналари, афоризм, миллий характер касб этувчи олмон қўшиқлари жой олган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, бундай лингвоўлкашунослик луғатларини яратишда тил ва маданият муносабати характерини тўғри белгилаш ўта муҳим саналади.

МОСКВА ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИК МАКТАБЛАРИ

ХУСУСИДА

Ҳозирги кунда лингвокультурология тилшуносликнинг энг ривожланган соҳаларидан бири экан, у ўзининг муайян ривожланиш босқичларига эга. Лингвокультурология соҳасида жиддий тадқиқотлар яратган В.В.Маслова ушбу соҳанинг ривожини 3 босқичга ажратади:

1) фан шаклланишига сабаб бўлган дастлабки тадқиқотларнинг яратилиши (В.фон Гумболдт, Э.Бенвенист, Л.Вайсгербер, А.А.Потебня, А.Сепир каби тилшуносларнинг ишлари);

2) лингвокультурологиянинг алоҳида соҳа сифатида ажратилиши;

3) лингвокультурологиянинг ривожланиш босқичи¹³.

Лингвокультурологиянинг ривожда Москва лингвокультурологик мактаблари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Маълумки, Москва лингвокультурологик мактаблари XX аср охирларида пайдо бўлди. Бу борада рус тилшуносларидан Ю.С.Степанов, Н.Д.Аритюнова, В.Н.Телия, В.А.Воробёвлар асос солган бир қанча мактаблар юзага келди:

Ю.С.Степанов лингвокультурологик мактаби. Бу мактаб методология бўйича Э.Бенвенист концепсиясига яқин бўлиб, ўзида маданиятни акс эттирувчи тил бирликларининг диахроник аспекти текшириш билан шуғулланган. Улар ўз мақсадларини турли даврларга оид матнларини солиштириш орқали амалга оширишган.

Н.Д.Аритюнов мактаби турли давр ва халқларга оид матнлардан олинган универсал маданий терминларни ўрганиш билан шуғулланган.

В.Н.Телия мактаби эса, фразеологизмларни лингвокультурологик анализ қилувчи Москва мактаби сифатида Россия ва чет давлатларда таниқлидир. Телия ва унинг шогирдлари тил ва унинг ҳақиқий моҳиятини семантик маданият нигоҳида, уни ҳам тилшунослик ҳам маданият субекти сифатида ўрганди. Унинг концепсияси А.Вежбитской позитсиясига яқин (лингва – менталис – ментал лингвистика).

В.В.Воробёв ва В.М.Шаклеин ва бошқалар Россия халқлар дўстлиги университетида ташкил этган лингвокультурологик мактабида В.М.Верещагин, В.Г.Костомаров концепсияси ривожланди.

Шундай қилиб, **лингвокультурология** – ўз ичига олган жонли миллий тилни ва тилда пайдо бўладиган ўзгаришларни ижтимоий-маданий протсессда ўрганувчи гуманитар соҳа саналади. У тилнинг фундаментал функцияларидан бири бўлиб, тилнинг ривожланиши, сақланиши маданий транслятсиясини ўз ичига олади.

¹³ Маслова В.А. Лингвокультурология. -М.:Академия,2001.

Тил ва маданиятнинг ўзаро яқинлиги, яъни алоқадорлиги уларни ягона методологик асосда ўрганишга имкон беради.

Қиёслаймиз:

1. Тил ва маданият инсон ва халқнинг дунёқарашини акс эттирувчи тафаккур шаклидир.

2. Тил ва маданият ўзаро диологда мавжуд: нутқ субъекти ва унинг адресати ҳамма вақт маданият субъекти саналади (етикет шакллари: саломлашиш, урф-одат билан боғлиқ расм-русум ва хоказолар).

3. Ҳар иккала шакл индивидуал ёки умумий мавжудлик шаклига эга, яъни тил ва маданият субъекти – ҳамма вақт индивидуал ёки ижтимоий, шахс ёки жамият саналади.

4. Тил ва маданият учун умумий белги бу умумийликдир.

5. Тарихийлик – “тил ва маданият” учун (“динамика” (ўзгарувчанлик) ёки “статика” (турғунлик)) энг асосий хусусият саналади.

6. Маданият халқнинг ўзига хос тарихий хотирасидир. Тил эса ўзининг кумулятив (тўлдирувчи) хусусиятига кўра ўзида ўтмиш хотирасини сақлайди ва тўлдириб боради, шу каби қатор хусусиятлари уларни ягона методологик асосда ўрганиш имконини берди.

Айни дамда инсон ва жамият ўртасида қуйидаги фарқлар кўзга ташланади:

1. Комуникация воситаси сифатида тил халқ маданиятида ва тараққиётда юз берган ўзгаришларни озми-кўпми акс эттиради.

2. Маданиятнинг белги системасига ўтиши тилдан фарқли равишда мустақил шаклланиш хусусиятига эга эмас.

3. Тил ва маданият бошқа-бошқа (семиотик) белги тизимидир. Бундай қиёслаш тадқиқотчиларни тилга озоморф эмас, балки “гамоморф”, яъни алоқадор эканлигини исботлайди.

Лингвокультурологиянинг вазифаси тил бирликларининг маданий аҳамиятини нутқий вазият бирликлари – фразеологизмлар ёки бошқа экстроллингвистик тил бирликлари, маданиятнинг маълум “кодларини” ифода

этувчи символик белгиларни солиштириш асосида иш юритишдан иборатдир.

Лингвокультурология учун таракқиётга нисбатан маданиятни ўрганиш муҳимроқ саналади, чунки таракқиёт моддий, маданият эса рамзийдир. Миф, урф-одатлар, маросимлар маданиятга хос, улар халқнинг турмуши ва маросимлари шаклида тил бирликлари ва ифодаларида жо бўлади. Шу сабабли, улардаги тил бирликлари лингвокультурологиянинг объекти сирасига киради.

XX аср бошларига келиб лингвокультурология жаҳон тилшунослигидаги етакчи йўналишлардан бирига айланиб улгурди. Кўплаб тадқиқотларда таъкидланганидек, лингвокультурология тилни маданият феномени сифатида ўрганувчи фан бўлиб, ўзаро алоқадорликда бўлган тил ва маданият унинг предметини ташкил этади. Жумладан, В.Н.Телия бу ҳақда шундай ёзади: “Лингвокультурология инсоний, аниқроғи, шахс ва маданий омилларни узвийликда тадқиқ этувчи фандир”¹⁴. Г.Г.Слишкиннинг фикрига кўра, “Лингвокультурология инсон омилига, аниқроғи, инсондаги маданият омилига йўналтирилган. Лингвокультурологиянинг маркази маданият феноменидан иборат бўлиши инсон ҳақидаги фаннинг антропологик парадигмага тегишли ҳодиса эканлигидан далолат беради”¹⁵.

Профессор А.Нурмоновнинг “Сепир-Уорфнинг нисбийлик назрияси ҳақида мулоҳазалар” номли мақоласида келтирилишича, Б.Уорф тил билан маданият ўртасида тўғридан-тўғри мувофиқлик мавжудлигини таъкидлаш билан бирга, маданият ҳодисалари тил шакллариининг тўғридан-тўғри таъсирида майдонга келишини баён қилади. Лекин бунга Б.Уорф ҳеч қандай далил келтирмайди.

¹⁴ Телия В.Н. Русская фразеология. – М.:1982. – С. 20-25.

¹⁵ Bu haqda qarang: Маслова В.А. Лингвокультурология. -М.:Академия,2001.

Дарҳақиқат, тил билан маданият ўртасида маълум боғлиқлик мавжуд. Аслида маданий тил халқ маданиятининг бир қисми. Лекин тил билан маданият ўртасида детерминизм, сабаб-натижа муносабати йўқ. Бунинг далили сифатида шуни кўрсатиш мумкинки, баъзи ҳолларда маълум халқ ўз маданиятини сақлаган ҳолда, тилини ўзгартириши мумкин. Тил шакли билан маданият шакли бир-бирига мувофиқ келмаган ҳолатлар ҳам учрайди. Хусусан, бир-бирига яққол қариндош бўлган *хута* ва *навахо* тилларида гаплашувчи қабилалар бутунлай бошқа-бошқа маданиятга эга. Аксинча, *пуебло* ва *плейи* хинду қабилалари жуда яқин маданиятга эга бўлиб, тамомила бошқа-бошқа тиллардан фойдаланишади. Ёки Марказий Осиёда ўзбек ва тожик халқлари тамомила бошқа-бошқа системадаги тилларга мансуб бўлсалар-да, бир-бирига жуда яқин маданиятга эга.

Бу эса шуни кўрсатадики, маданият ходисалари билан тил структураси ўртасида тўғридан-тўғри сабабий тобелилик ва тўғридан-тўғри мувофиқлик йўқ. Шундай бўлса ҳам, улар ўртасида умумий боғлиқлик мавжуд. Чунки, маданиятдаги ўзгариш тилда акс этади. Шу маънода маданиятнинг тилга таъсири ҳақида гапириш мумкин, лекин шунда ҳам тилнинг маданиятга таъсири ҳақида эмас. Аммо бу ҳар икки тушунча, таъкидлаб ўтганимиздек, бир-бирига узвий боғлиқ ва бир-бирини тақазо этади.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАНИШИ ВА ЎРГАНИЛИШИ

Юқорида тилга олганимиздек, ҳозирги вақтда лингвокультурология жаҳон, хусусан, рус тилшунослигида ҳам энг ривожланган йўналишлардан бири бўлиб, бу борада бир қанча ўқув қўлланмалар яратилган. Тилшуносларнинг эътироф этишича, уларнинг орасида энг машҳури В.А.Маслова томонидан яратилган ўқув қўлланма ҳисобланади. Шунингдек, лингвокультурологик ёндошувдаги тадқиқотлар ўзбек тилшунослигида ҳам охириги ўн йилликларда пайдо бўла бошлади. Масалан, З.И.Салиеванинг

номзодлик иши ўзбек ва франсуз тилларидаги сентенсия, яъни ахлоқий-таълимий характердаги матнларнинг миллий-маданий хусусиятларига бағишланган¹⁶. Р.С.Иброгимованинг номзодлик диссертатсиясида эса *аёл* концептининг ўзбек ва франсуз тилларида ифодаланиш йўллари тадқиқ этилган¹⁷.

Профессор Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ни излаб...” номли мақоласида лингвокультурология, умуман, антропоцентрик парадигманинг моҳияти ва бу борадаги муаммолар чуқур ва асосли ёритиб берилди. Ушбу мақолани ўзбек тилшунослигида лингвокультурология ҳақида жиддий мулоҳазалар баён қилинган биринчи асар сифатида баҳолаш мумкин¹⁸.

Мақолада лингвокультурологик назариянинг шаклланиши учун хизмат қилган омиллар, ундаги асосий тушунчалар, уларнинг талқинидаги ҳар хилликлар ҳақида жуда асосли мулоҳазалар айтилган. Хусусан, Н.Маҳмудов айти соҳанинг энг асосий тушунчаларидан бўлган тил ва маданият ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Тил ва маданият деганда, кўпинча, “нутқ маданияти” дейиладиган муаммо ассотсиатив ҳолда эсга тушса-да, бу икки ўриндаги маданиятнинг айнанлигини асло кўрсатмайди. Тил ва маданият деганда, одатда, (тўғриси ҳам шу) тил орқали у ёки бу маданиятни ёки аксинча, маданиятни ўрганиш орқали у ёки бу тилни тушунтириш назарда тутилади, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, лингвокультурологиядаги маданиятнинг маъноси “ақлий-маънавий ёки хўжалик фаолиятида эришилган даража, савия (нутқ маданияти)” эмас, балки “кишилиқ жамиятининг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий-маърифий

¹⁶ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010. – С. 25.

¹⁷ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab ... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – В. 10.

¹⁸ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – В. 3 - 16

хаётида кўлга киритган ютуқлари мажмуи (маданият тарихи, ўзбек маданияти)” демакдир. Шундай бўлгач, нутқ маданиятининг ўрганиш муаммолари бошқа, лингвокультурологиянинг ўрганиш объекти тамоман бошқадир”¹⁹.

Шунингдек, тилшунос олима Д.Худойберганова бу борада ўзининг “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” монографиясини яратди²⁰. У ўзбек тилидаги матнларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганиш очин берди. Унда претседент бирликлар ва лингвомаданий бирликларнинг матн яратилишидаги ўрни, ўхшатиш мазмунли матнлар, метафораларнинг матн яратилишидаги ўрни, жонлантириш асосида матнларнинг лингвокультурологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилди.

Мана шундай жараёнларда юзага келган миллий тил ҳодисалари – *лингвокультуремалар* эса ўз навбатида ҳозирги кун тилшунослигида ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири саналади.

Лингвомаданий бирликларнинг матн яратишдаги ўрни

Маълумки, лингвокультурология фанининг объектини халқ маданиятининг тилда ёрқин ифодасини ўзида намоён этувчи ноэквивалент лексика ва лакунлар, тилнинг стилистик жамланмаси, тил бирликларнинг мифлашган кўринишлари: архитип ва мифлар (асотир ва ривоятлар), тилда ўз аксини топган расм-русум ва одатлар, тилнинг паремиологик фонди, тил эталонлари, имо-ишора ва рамзлар, тилдаги ўхшатиш ва метафоралар ҳамда ўзбек нутқ одатлари ва нутқий этикет шакллари ташкил этади.

Метафораларнинг лингвомаданий бирлик сифатидаги аҳамияти

Кейинги ўн йилликлар давомида метафоранинг пайдо бўлиш тарихи ва унинг маданиятни тилда намоён этишдаги ўрнини яъни лингвокультурологик аҳамиятини тадқиқ этиш кўпгина тилшунос

¹⁹ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab ... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – B. 10.

²⁰ Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Fan., 2013.

олимларнинг диққат марказида бўлди. Гарчи метафора муаммоси икки минг йилдан буён олимларнинг диққат марказида бўлса ҳам, бугунги кунгача ё стилистик восита сифатида, ё бадиий услуб сифатида тадқиқ этиб келинар эди. Фақатгина охириги ўн йилликлар давомида тилшунослар ва файласуфлар диққати метафоранинг онтологиясини тадқиқ этишга кўчди(Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия, Б.Блек, Ж.Лакофф, М.Жонсон ва бошқалар).

Фразеологик бирликлар ва метафора мазмунининг режаси ҳамда уларга бириктирилган маданий коннотатсиялар туфайли маданий белгиларнинг экспонентларига айландилар²¹. Метафорани ушбу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

XX асрнинг охирида метафора олдингилардан кўра мураккаброк ва мухимроқ ҳодиса сифатида намоён бўла бошлади. Метафоранинг келиб чиқиш тарихи ҳақида тилшунослар турли хил қарашларни илгари суришади. Маслова метафоранинг келиб чиқишини инсоннинг генезиси билан ва тегишли равишда инсон маданияти билан боғлайди. Ва энг қадимий тил, қадимий ибтидоий алоқалар метафорик бўлганлигини таъкидлайди. М.Мюллер фикрига кўра эса метафора қадимий тил лексик қашшоқлиги сабабли вужудга келган. Сўз захираси кам бўлган ва инсон ҳар хил предметлар ва ҳодисаларга бир хил сўзларни ишлатишга мажбур бўлган.

Бизнинг фикримизча, метафора қадимий тилнинг лексик қашшоқлиги ёки сўз захирасининг камлиги туфайли вужудга келмаган. Бу борада биз А.Н.Афанасевнинг фикрларига таянамиз. Унинг ёзишича, метафора ўхшаш тасаввурларни уйғотадиган предметларни ўзаро яқинлашиши натижасида пайдо бўлган. Метафора мутлақо озод, бой манбадан олинган, зарурат, эҳтиёж ёки тилнинг қашшоқлигидан пайдо бўлмаган²².

Метафора тилдаги универсал ҳодиса бўлиб, у ҳамма тилларга хосдир. Унинг универсаллиги макон ва замонда, тилнинг структурасида ва фаолиятида намоён бўлади. Метафора фан учун маҳсулдор тушунчадир.

²¹ Маслова В.А Yuqoridagi manba – 88 b.

²² Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. – М., 1996. С.35.

М.М.Батхин “хронотоп” деган атамани фанга деярли метафора каби киритганини таъкидлайди. Аксарият энг қулай илмий атамалар метафоралардир: “ички шакл”, “маданий коннотатасия”, “тирик сув” ва бошқалар. Метафора бу тилнинг энг сирли воқеаларидан биридир. Метафора таърифнинг хилма-хиллигига карамай деярли ҳаммалари Аристотел таърифига бориб такалади: “Метафора бу ғайри оддий номни бир турдан бошқа хилга, ёки хилдан турга, ёки хилдан хилга, ёки ўхшашдан ўхшашга кўчиришдир”²³.

М.Минскийнинг фикрича нутқий ё фикрий ҳодисада икки тушунчани боғланиши бир тизим бўлиб, бошқа маънолар ўрнига ўтади, чунки метафора номи йўқ нарсани аён қилувчи восита сифатида хизмат қилади. Метафоранинг пайдо бўлиши тил эгаларининг концептуал тизими, уларнинг дунё ҳақидаги стандарт тасаввурлари, баҳолаш тизими билан боғлиқдир. Метафоранинг ижод қилиш механизми қуйидагича: ҳар хил мантиқий синфлардан икки турли предмет олинади ҳамда улар умумий аломатлар ва хусусиятлар асосида бир-бирига тенглаштирилади.

Инсон метафорани вужудга келтираётганида гўё сифатлар ва хусусиятлар оламида, мантиқий синфларда ва уларнинг субстансиялари (ўринбосарлари) оламида яшагандай бўлади²⁴. Метафора абстракт маънодаги белги, аломат ва сифатларни ажратиб чиқармайди, балки предметнинг мазмун моҳиятининг маъно тимсолини аниқлайди. О.Манделштам роялни “ақлли ва ёқимли уй ҳайвони” деб айтганда, у предметларни соддагина қилиб турли мантиқий синфлардан олмайди. Бу ерда гап реал предметлар ҳақида эмас, балки онгда пайдо бўлган предметларнинг тимсоллари ҳақида боради. Шундай қилиб бир бутуннинг моҳияти вужудга келади. Ш.Балли ёзади: “Биз абстракт тушунчаларни ҳиссиёт олами предметларига қиёслаймиз(ўхшатамиз), чунки бу биз учун ягона уларни англаш усули ва

²³ Аристотель. Поэтика. – Л.,1927. С.39.

²⁴ Маслова В.А Yuqoridagi manba –89 b.

бошқаларни улар билан таништириш йўлидир. Метафоранинг келиб чиқиши шундайдир. Метафора бу қиёслашдан бошқа нарса эмас, унда идрок абстракт тушунчани ва муайян предметни яқинлаштириш тамойили таъсирида битта сўзда ҳар иккисини мужассамлаштиради”.

Метафора ўзида асосий маданий қадриятларни акс эттиради, чунки метафора маданий-миллий дунёқарашга асосланган.

Назорат саволлари

1. Матннинг лингвокультурологик таҳлили муаммоларини аниқланг.
2. Лингвомаданий бирликларнинг матн яратилишидаги ўрнини айтиб беринг.
3. Матннинг психолингвистик хусусиятларини айтиб беринг.
4. Ўзбек тилидаги мантларнинг лингвокультурологик хусусиятлари.
5. Когнитив тилшуносликнинг предмети ва вазифалари.

Адабиётлар рўйхати

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.
2. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. - № 5.
5. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. –Тошкент: Академнашр, 2012.
6. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
7. Худайберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография. – Тошкент.: Фан, 2013.
8. Кенжаева С.Е. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. ном...дисс. автореферати.-Тошкент , 2011.

5-мавзу. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.

Режа:

1. Жаҳон адабий-назарий тафаккури тадрижга муносабатнинг янгилашиш жараёни.
2. Адабий-эстетик концепциялараро муштаракликни таъмин этувчи асослар.
3. Адабиётшуносликда концепциялар янгилашиши, ёндашувлар кенгайиши.
4. Долзарб масала, муаммолар кўлами ва уларга муносабат ҳолатлари
5. Адабиётшуносликда методология тақозоси.

Таянч тушунчалар: Адабиётшунослик, адабий – эстетик концепция, поэтик тафаккур, адабий – назарий тафаккур, европацентристик қараш, илоҳий асослар, тасаввуфий талқин, ёндашув методлари (биографик, социологик, формал, структурал, психологик, лингвистик, қиёсий – тарихий, герменевтик), адабий – назарий методология.

Турли соҳаларда бўлгани сингари бадиий ижод ва адабиёт масалаларини талқин, тадқиқ этувчи илмий, таълимий соҳаларда ҳам ягона бўлган дунёни асосан икки улкан ҳудудга – Ғарб ва Шарққа бўлиб қараш, кўп ҳолларда улардан бирини бошқасидан устун қўйиб қараш, муайян масалалар ечимларида ғолибликни таллашиш кайфияти ҳукм суриб келганлиги бор гап. Ғарб ва Шарқ адабий – эстетик тажрибалари, поэтик илмий тафаккури тарихида фарқли жиҳатлар доимо кўп бўлиши баробарида умумий томонлар ҳам ҳамisha мавжудлигини, ўзаро алоқадорлик ҳам узлуксиз давом этиб келган ва келадиган жараён эканлигини алсо инкор этиб бўлмайди.

Бугунги дунёнинг бу йўналишдаги илғор қарашлари бошқача. Соҳада дунёни иккига бўлиб идроклов сабаблари ҳамда оқибатлари танқидий таҳлилланмоқда, баҳоланмоқда. Турлисха ботил ғоялар, тенденциозликлар, ғаразли назариялар, чунончи, европацентристик метод, методологиялар яқсон бўлмоқда.

Дунё адабиётшунослигида XX асрнинг ўрталаридан бошлаб инсониятнинг фалсафий-эстетик, адабий -назарий тафаккури тарихига, уларнинг тадрижий таракқиётига нисбатан қарашлар ўзгара бошлади. Маҳдуд тасаввурлар ўрнини кенг миқёсли идроклар, муайян ҳукмрон таълимот, назариялар ўрнини Шарқ-у Ғарбга хос янада қадимий манбалар ишғол этиб илмий тафаккур уфқлари кенгая бошлади.

Ибтидоси кўпроқ антик даврга нисбат берилган адабий – эстетик тафаккур тарихи, кўплаб янги-янги тадқиқотларнинг инсониятга ҳавола

этилиши натижасида, жуда қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиёга мансуб дурдоналарга бориб тақалишини намоён этди. Бу жараён замирида кўплаб ҳикматлар мужассам. Жумладан:

1. Барча умумбашарий маънавий ҳодисалар сингари эстетик тафаккур тарихи ҳам инсониятнинг ўзи қадар қадрлидир.

2. Қайси бир давр, худудга, миллат, элат ёхуд шахсга мансуб бўлишидан қатий назар, яратилган назарий – эстетик ҳодисалар умуминсоний тафаккур ҳосиласидир.

3. Уларнинг барчасидаги қарашлар, концепциялар инсон соф фитратининг тақозоларига, маънавий эҳтиёжларига муносиблик, мувофиқлик доирасидагина муштараклик касб этади, умумбашарий қимматга эга бўлади...

Бугунги жаҳон адабиётшунослигида қизғин давом этаётган бу жараённинг талқин, эътироф, ифодаларини куйидаги манбалар мутолааси орқали ҳам ҳис этиш мумкин:

1. История всемирной литературы. В 9-ти томах.-М.: Наука, 1983-1985

2. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий – эстетик тафаккур тарихи.-Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2013

Умуминсоний моҳият, қадр-қиммат касб этган барча нарсалар, жумладан, ижодий, илмий ҳодисалар инсон зотининг яратилишида унга жо этилган сифатлар, хоссаларга бориб тақалади. Жаҳон илғор адабиётшунослиги Ғарб ва Шарқнинг адабий – эстетик тафаккури тарихининг энг мақбул, барқарор саналган тажрибаларини ўзида жам этган. Собит адабий – назарий қоида, қонуниятлар ҳам шу асосда шаклланган ва улар ҳам бевосита инсон моҳияти, тоқатидаги илоҳий омиллар туфайлидир.

Шу нуқтайи назардан масаланинг икки жиҳатини тафаккур қилиш мақсадга мувофиқ:

1. *Ижодий салоҳиятлилик.* Ижода илоҳий ижозат берилган. Бунинг далили Қуръони Каримнинг дастлаб нозил бўлган сураларидан бири, 227 оятли “Шуаро” сурасидадир. Сураи Кариманинг 224,225,226,227- оятлари шу ҳақдадир. Ижодкорлик салоҳияти неъматини тўғри тасарруф этиш ёки уни исрофга, зоеликка бошлаш ҳукмлари ҳам бутун Шарқ мумтоз адабиётида шундай исломий таълимотлар асосида кечган...

2. *Илмий салоҳиятлилик.* Илм ҳам, олимлик шарт, қоидалари ҳам илоҳий кўрсатмалар асосида бўлгандагина тўғридир. Исломдаги ҳақиқатларнинг ҳаммаси илмга доҳил ҳақиқатлар бўлиб, илм нуфузи беқиёс улуғланади. Адабий – эстетик илмларнинг асл қоида, одоблари ҳам ҳақ таълимотга даҳлдорлик, мувофиқлик даражаси билан белгиланади...

Ғарбда ҳам энг етук истедод соҳиблари бадиий ижод ва адабий – эстетик, илмий- назарий тафаккурда фақат илоҳий асосларга таяниб фаолият юритишган. Гёте шахсияти ва ижодини буюклаштирган ягона омил ислом эканини ўзи тинимсиз таъкидлаган. Улуғ рус адиби Лев Толстой ҳар қандай

сўз санъати намунасининг қимматини унинг инсон эътиқодий онгини қанчалик бойитиши билан белгилайди, баҳолайди...

Жаҳон адабиётшунослигида концепциялар янгилашиши, аввало, қадим манбаларга атрофлича, қайта муружаатлар билан боғлиқ. Бунинг замирида аввал ўрганилган классик ижодларни янгича нуқтаи назарлардан туриб ўрганиш жараёни ҳам бор.

Ўзбек адабиётшунослигида илгари ҳам асосларга эга бўлган бир қатор ёндашув тамойиллари (жумладан, биографик, социологик, формал, структурал, психологик, лингвистик, қиёсий – тарихий, герменевтик – шарҳли -таҳлилий) ўз имкониятларини кенгайтириб, илмий кузатишларни қатийлаштириб келмоқда.

Адабиётшуносликнинг долзарб миллий масалаларини умуминсоний адабий – эстетик тафаккур тараққиётидан ажралган, айрича ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Мустақиллик йилларидаги мумтоз адабиётга муносабатнинг ҳаққонийлашуви, тасаввуфий таҳлил ва талқинлаш, яқин тарихдаги ўзбек адабиётини қайта баҳолаш, бугунги адабий жараён тавсифи, таҳлил, танқидий ва бошқа йўналишлардаги адабий – назарий ҳаракатларнинг ҳаммаси жуда кўп жиҳатларига кўра жаҳон адабиёт назариясининг илғор, инновацион ёндашувларига хос тадқиқий жараён деб қаралиши мақсадга мувофиқ.

Адабиётшунослик ўзининг глобал масалалари, қоида, қонуниятларини истифода этувчи методологик тадқиқот, қўлланма, манбаларга муҳтож ҳолдадир. Мавжуд адабиёт назарияси манбаларининг кечаётган янгича жараёнлардан орқада эканлигини идроклаш қийин эмас. Барча далиллари ҳақ таълимотлардан бўлган методолик асосларини яратиш бугунги дунё адабиётшунослигининг муҳим вазифаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –М., 1979.
4. Бореев Ю. Искусство интерпретации и оценки. –М.:1981.
5. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий – эстетик тафаккур тарихи. – Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2013.
6. История всемирной литературы. В 9-ти томах. Т.И.–М.: Наука, 1983.
7. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. –Тошкент: Маънавият, 2010.

6-мавзу. Мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди.

Режа:

1. Бугунги фольклоршуносликдаги янги талқинлар хусусида.
2. Фольклор тилининг рамзий ва мажозийлиги.
3. Халқ кўшиқларининг жанр хусусиятлари.
4. Халқ достонлари, уларнинг маъно қатламлари.
5. Алпомиш достонини маъно қатламлари асосида ўрганиш муаммолари: маиший қатлам, социал қатлам, эзотерик қатлам. Эпос ва этнос.
6. Фольклор асарларини ўрганишда инновацион ёндашувлар самарадорлиги.

Таянч тушунчалар: Фольклор, рамзийлик, халқ кўшиқлари, халқ достонлари, маъно қатламлари, эпос, этнос, инновацион ёндашув.

Фольклоршунослигидаги янги талқинлар. Халқ кўшиқларини тимсолларнинг рамзий-мажозий хусусиятларини янги талқинлар ва таҳлил ёрдамида аниқлаш.

Халқ достонлари маъно қатламларини аниқлаш. Алпомиш достонини маъно қатламлари асосида ўрганиш. Маиший қатлам, социал қатлам, эзотерик қатлам. Эпос ва этнос масаласининг халқ достонларини ўрганишда муҳимлиги. Фольклор асарларини ўрганишда инновацион ёндашувлар.

Фольклор барча санъатнинг бошланиши, сарчашмаси, шу сабабли ҳам бошқа кўпгина санъатлар билан уйғунликка эга, шунинг билан бирга ҳеч бирига ўхшамаган ўзига хослиги билан ажралиб турувчи алоҳида санъат туридир. Бу соҳа ўз ичига мусиқа, рақс, ҳунармандчилик, тасвирий, бадиий ва бошқа санъатлар билан боғлиқ тасаввурларни қамраб олади. Бошқача айтганда, оғзаки ижод халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажagini ўзида ифода этувчи, унинг тақдири билан чамбарчас боғлиқ ижодий жараёндир. Шунинг учун ҳам алломаларимиз уни эл адабиёти деб атаган. Бирор бир халқнинг қандай халқ эканлигини билиш учун даставвал унинг фольклорига назар солиш лозим бўлади.

Халқ ижоди бу чинакам маънодаги доимий ўзгариш, доимий ҳаракатдаги санъатдир. Яъни, халқ ижоди намуналари ҳар галги ижрода анъаналарнинг давомийлигини сақлаган ҳолда муттасил янгиланиб, ўзгариб, мукамаллашиб бораверади. Шунинг учун ҳам халқ ижоди намуналари кўплаб вариантликка эга. Ана шу вариантлик халқ оғзаки ижодининг ўзига хослигини таъминлаб берувчи энг муҳим жиҳатлардан биридир.

Халқ оғзаки ижоди намунаси бор-йўғи оғзаки ижро этилгани учунгина эмас, балки оғзаки ўзлаштирилиб, оғзаки ижро этилиб, оғзаки тарзда мерос қолдирилиши, бошқача айтганда, ҳар галги ижро жараёнида қайта яралиши

билан фарқланиб туради. Фольклоршунос олимлар таъкидлаганидек фольклорда кўшиқ йўқ, балки кўшиқнинг ижро ҳолати, ижро жараёни мавжуд. Бу фикрни халқ ижодининг бошқа жанрларига ҳам татбиқ этиш мумкин.

Ғурур билан айтишимиз мумкинки, бизда дунё фольклори намуналари билан бемалол беллаша оладиган дoston, эртак, мақол-матал, кўшиқ, афсона ва ривоятлар бор. Бугунги кунгача ёзиб олинган дostonлар сонининг ўзи 400 тадан ошиб кетади. Бошқа жанр намуналари вариантлари эса кўплаб жилдларни ташкил этади. Бу рostaкамига чинакам улкан хазинадир. Бундай бебаҳо мерос ҳамма халққа ҳам насиб этган эмас. Шундай улкан оғзаки меросга эга халқнинг ёзма адабиёти қандай бўлишини тасаввур қилаверинг.

Ҳар қандай санъатнинг боши фольклорда деган гап бугун пайдо бўлган эмас. У узоқ йиллик ҳаётий кузатиш, илмий тажрибанинг ҳосиласи. Ҳақиқатдан ҳам тасвирий, хунармандчилик, мусиқа, рақс, бадий ва ҳоказо санъатларнинг аввали-боши, юзага келиши бевосита халқ оғзаки ижодига, халқнинг илк тасаввур ва ишончларига бориб тақалади.

Фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири масалалари Алишер Навоий замонида қандай долзарб аҳамиятга эга бўлса, бугун ҳам худди шундай. Алишер Навоийнинг барча асарларида биз фольклорга ижодий ёндашувни, миллийликка суяниб, умумбашарий кадриятлар улуғланганини кузатамиз. Бу анъана Навоий, Бобур замонидан сўнг Абдулла Қодирийдан то бугунги кунда ижод этаётган адибларимизгача, Чўлпондан то замонимиз шоирларининг изланишларида ҳам у ёки бу даражада давом этаяпти. Фақат бизда эмас, дунё адабиётида ҳам шу ҳол кузатилмоқда. Айтиш мумкинки, сўнгги юз йилликда адабиётда фольклорга қайта юзланиш даври бошланди. Жойс, Борхес, Маркес, Кафка, Кавабата каби адиблар ижоди бунинг мисолидир. XXI асда дунё мифларига қайтадан мурожаат, янгича талқин қилиш даври, неомифологизм даври бошланди.

Фольклор ҳар бир ижодкорга ўз йўли, услуби, ўзлигини, ўқ томир илдизини топишга ёрдам беради.

Лотин Америкалик улуғ адиблардан бири Хорхе Луис Борхес: «Адабиёт миф билан бошланиб, миф билан тугайди», – дейди. Буни бошқачароқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳар қандай санъат, жумладан, бадий сўз санъати ҳам фольклор билан бошланиб, фольклор билан бирга тараққий этади.

Фольклор ва тарих чиндан ҳам долзарб мавзу. Зеро, эпос, яъни оғзаки ижод намунаси бўлган дostonлар шунчаки бадий асар эмас, балки халқнинг тарихи, маданияти, урф-одат ва анъаналари, тафаккур тарзини ўзида мужассам этган миллий қомус ҳамдир.

Биргина «Алпомиш» дostonини олиб қарайлик. Мазкур дoston нафақат ўзбек, балки дунё дostonчилигида алоҳида мавқега эга, тарихий асослари қадимий, бадий жиҳатдан юксак эпик ижод намунаси ҳисобланади.

Бу дoston кўп ва хўп ўрганилди. Бироқ хали бу дostonнинг жаҳон фольклоршунослигидаги ўрни, мифологик асослари, бадий қатламлари такрор ва такрор ўрганилишни талаб этади.

Дostonнинг бошламасидаги илк жумлага эътибор бeraйлик. Дoston: «Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тағи икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри кўйди, кичкинасининг отини Бойсари кўйди. Бойбўри билан Бойсари – иккови катта бўлди. Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой эди, бул иккови ҳам фарзандсиз бўлди». – деб бошланади.

«Бурунги ўтган замон» бу мифологик тушунчага кўра ибтидонинг бошланиши, хаоснинг космосга айланишидир. Шунинг учун эртақларимиз ҳам «Бир бор экан, бир йўқ экан, бурун ўтган замонда», деб бошланади. Бу ҳар қандай миллатнинг рақамлардан холи, соф, бадий тарихидир. Гап бу ерда нореалик, ҳаётий асосга эга бўлмаган бадий тўқима ҳақида кетмаяпти. Балки ярми афсона, ярми ҳақиқат, мифологик қобикқа ўралган ўтмиш, тарих ҳақида ҳикоя қиляпти. Эртақдан фарқли ўлароқ дostonни ижро этувчи бахши ҳам, тингловчи ҳам ундаги воқеалар чин ҳақиқат эканига ишонади. Қолаверса, дoston аждоқларнинг муқаддас хотираси, шонли тарихи ҳақида. Бу шонли воқеалар бир неча авлодлар томонидан куйланиб келинган, авлодларга етказилган ва ижро этилаётган замонда ҳам давом этмоқда.

«Ўн олти уруғ Қўнғирот эли» юқоридаги ўтмиш тарихига янада ҳаётийлик бағишлайди. Бу тарих маълум бир уруғ, айна бир пайтда бутун бошли элат ўтмиши билан алоқадор эканини таъкидламоқда.

«Добонбий» сўзи доvon, юксаклик маъносида келади. Бу исм шунчаки танланмаган. Ҳаётда катта ишларни амалга оширган, юксак марраларга эришган қахрамоннинг рамзий тимсолий образидир. Дostonда бу образ чизгилари гўё мукамал эмасдек, дoston бошламасида эсланиб, кейин унутилиб кетадиган исмдек туюлади. Бироқ, бу образга кейинги жумлалар, кейинги воқеалар ойдинлик киритади. Алпинбийдек Алпнинг дунёга келиши ўз-ўзидан бўлмаган. Унга Добонбий чеккан заҳмат, эришган донишмандлик сабаб бўлган.

Бойбўри билан Бойсари исмларидаги «Бой» олд кўшимчаси уларнинг шажараси кимлардан эканини кўрсатиб турибди. Бироқ эътибор қилсак, Добонбий, Алпинбий саналиб, кейин икки жуфт исм саналаяпти. Бу бежизгами?

Фольклорда эгизаклар тушунчаси мавжуд. Ҳар иккала исм ана шу эгизаклар ҳақидаги тушунчанинг маълум даражадаги бадий талқинидир. Одатда эгизаклар ҳақидаги мифологик тасаввурда эгизакларнинг бири катта, иккинчиси кичик бўлади. Она уруғчилик билан боғлиқ тасаввурлар устивор қонуният кашф этилаётган даврда урғу кўпроқ кенжага берилиб, кўп ҳолатларда бевосита она билан боғланади. «Кенжа ботир», «Учинчи ўғил» каби эртақлар, «Алибек билан Болибек» дostonлари бунинг ёрқин мисолидир.

Фақат бу ерда урғу Бойсарига эмас, аксинча Бойбўрига қаратилган. Алпомишининг ҳам Бойбўрининг фарзанди экани бежизга эмас. Демак, бу дostonда ота уруғчилик билан боғлиқ тасаввурлар бўй кўрсата бошлаганидан далолат беради. Бироқ дostonнинг бошқа, жумладан, Барчин, Қалдирғоч, Сурхайил кампир, Товка ойим образлари талқини шуни кўрсатадики, дostonда она уруғчилиги билан боғлиқ тасаввурлар ҳам ҳали барқарор турибди.

Алп – қаҳрамон туғилишидан олдин ота-онасининг фарзандсизлиги аслида рамзий маънога эга бўлиб, гап бу ерда салтанатни мустаҳкамлайдиган, пароканда элни яна бирлаштирадиган янги авлод – Алпнинг туғилиши ҳақидадир.

«Алпомиш» дostonида миллатнинг бўлиниши, парокандалиги Бойсарининг қалмоқ элига кўчиши орқали ифодаланади. Зеро, туркий халқлар тарихнинг маълум бир даврларида улкан салтанат, ҳокимият ва чексиз ҳукмронликка эга бўлган. Ўзаро бўлинишлар, урушлар ва бошқа сабаблар туфайли бу буюк салтанатга путур етган. Сўнгра халқни, миллатни бирлаштира олган Алпомишга ўхшаш янги авлод – Алплар туғилиб, туркий халқларнинг тарих сахнасидаги олдинги юксак мавқеи яна қўлга киритилган. Худди шу воқеаларнинг бадиий ифодаси «Алпомиш»нинг асл моҳиятини ташкил этади.

Эътибор қилсак, «Алпомиш»да Алпинбийдан қолган, кўлда занг босиб ётган камонни фақат Ҳақимбек ота олади. Алплик камонининг кўлда занг босиб ётиши ундан олдинги авлод ўз вазифасини охиригача бажара олмаганидан далолат беради. Бундай вазифани янги авлод – Алпларгина охирига етказади.

Эпик ижоддаги алплик тизимига турлича ёндашув мавжуд. Хорижлик олимлар Лорд Раглен, Карл Райхл ва Ожал Ўғзу ўз тадқиқотларида «Қаҳрамонлик қолипи», ўзбек фолклоршунослари эса «алплик тизими» деган атамани ишлатади. Яъни фолклордаги қаҳрамон шунчаки қаҳрамон эмас, балки унинг жасорати, мардлиги, қаҳрамонлигини бўрттириб турадиган жиҳатлар мавжуд. Бу жиҳатлар дostonларда эпик қолип шаклида келади. Яъни қаҳрамонлар маълум бир тизимга амал қилишади. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Дostonнинг илк жумласидаёқ аждодларимизнинг шонли ўтмиши билан боғлиқ тасаввурлар мустаҳкам ўрин олган. Демак, мазкур ҳолат дostonнинг мифологик қатлами, юзага келиш даврига ҳам маълум даражада аниқликлар киритади. Бошқача айтадиган бўлсак, халқнинг кўп минг йиллик тарихи, тафаккур тарзи ҳақида жуда бой ва қимматли маълумотлар беради.

Бугун миллий қадриятларимизни, анъаналаримизни халқ оғзаки ижодисиз тасаввур эта олмаймиз. Фольклор миллий анъаналаримизнинг ўзагини ташкил этади. Бу анъана ва қадриятлар биринчи навбатда оғзаки ижодда куйланиб, улуғланиб келган. Фактларга мурожаат қилайлик: ҳеч бир эпосда халқимизнинг маиший ҳаёти, миллий қадрият ва урф-одатлари «Алпомиш» дostonичалик кенг кўламда ўзининг бадиий ифодасини

топмаган. Фарзанднинг туғилишидан олдин овга чиқмоқ, суюнчи олмоқ, фарзанднинг туғилиши, фарзандга исм қўймоқ, этагига солмоқ, бешик тўй, тўй маслаҳати, жарчи қўймоқ, чуфуррон тўй, тўёна бермоқ, аташтириб бешиккертти қилмоқ, иккинчи исм қўймоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, қаллиққа бормоқ, совчи қўймоқ, шартлашиш (кураш , кўпқари, пойга) куёв навқар, тўққиз товоқ, куёв товоқ, ўтни айланмоқ, қиз яширди, вакил ота, вакилини бермоқ, чимилдиқ тутмоқ, ит ириллар, ойна кўрсатар, соч сийпатар, қўл ушлатар, куёв улоқ, юз очди, бақан ташламоқ, солим бермоқ, ўлан айтмоқ, ёр-ёр, келин салом каби турли хил одат ва маросимларнинг «Алпомиш» эпосидан жой олиши муҳим аҳамиятга эга. Бу мавзу алоҳида тадқиқотни талаб этади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, эпосда маросим ҳеч қачон батафсил тасвирланмайди, балки унинг муҳим нуқталари ўз аксини топган бўлади. Энг эътиборли жиҳати, маросим эпос тизимида сюжетни юзага келтириб, эпик характер касб этади. «Алпомиш» достонидаги Ҳақимбекка иккинчи исм берилиши билан боғлиқ халқ олиб ташланса, дoston мазмунига жиддий путур етади. Демак, маросим, миллий қадрият ва урф-одатлар маълум маънода эпос сюжет ҳалқасининг юзага келишига замин бўлиши билан бирга бевосита эстетик функция бажариб келади.

Жеймс Жойс ярми ҳазил, ярми чин аралаш мабодо Дублин шаҳри ер юзидан йўқолиб кетса, менинг «Улисс» романимга қараб уни қайта тиклаш мумкин, деган гапни айтган. Худди шундай бизда қадимий урф-одат ва аъаналаримизнинг унутилган узвларини «Алпомиш»га ўхшаш эпос матнига қараб тиклаб олиш имконияти мавжуд.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтиришимиз мумкин. Наврўз байрами халқимиз ҳаётида нечоғлиқ муҳим ўрин тутишини яхши биламиз. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин бу байрам тамомила янгича мазмун ва моҳият касб этди. Ҳар гал уни нишонлаганимизда қадимда унут бўлган қайсидир узви қайта тикланиб, янгича талқин этилганига гувоҳ бўламиз. Ана шу узвларнинг қайта тикланишига халқ ижоди намуналари – дoston, эртак, қўшиқ, мақол-маталлар, халқ ўйинлари асос бўлаётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Халқ дostonлари энг аввало оила тотувлиги, ишқ-муҳаббат, ёрга садоқат, шахс тарбияси, юртга муҳаббат ҳақидадир. Дostonларда ишқ-муҳаббат, инсоний муносабатлар, оила мавзуси муҳим ўрин тутди. «Алпомиш» достонида бир оила тарихи асосида бутун бир уруғнинг, миллатнинг тарихи ҳикоя қилинади. Турли хил сабаблар туфайли парчаланиб кетган миллат оғир синовлардан сўнг яна қайта бирлашиши, оила бахти, миллатнинг, юртнинг ор-номуси, шону шавкати учун кураш қаҳрамонлик эпосининг бош ғоясини ташкил этади.

Маълумки, шўро тузуми даврида бизга Шарқда ҳамиша аёлларни тутқунликда сақлаб келишган, уларнинг оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳеч қандай ўрни бўлмаган ва ҳоказо дея уқтириб келишди. Археологик

топилмалар, қадимги битиклар, халқ достонлари эса бунинг аксини урғулайди.

Европада этрусклар маданияти устида иш олиб борган олимлар қизиқ бир фактга дуч келишади. Ҳали Ғарбда демократия деган тушунча бўлмаган, аёллар ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмай, уйда эрларининг кули бўлиб турган бир пайтда, ғарбликлар наздида Европага бегона ва ёввойи халқ деб ҳисобланган этрускларнинг саройларидаги кўплаб қадимий деворларда юксак мавқега эга бўлган аёл суратлари тасвирланган. Бу суратларни таҳлил қилган археолог ва тарихчилар этруск маданиятида аёлнинг ўрни оилада ҳам, жамиятда ҳам эркаклар билан баравар бўлган, кўпгина давлат ишларини бевосита аёллар бошқарган деган хулосага келишган. Гарчанд баҳсли бўлсада, этрускларнинг келиб чиқишини, Европага бориб қолишини туркий халқлар тарихи билан боғлашади.

Юртимизда топилган археологик топилмаларда ҳам айнан аёл тасвирланган санамлар кўплаб учрайди. Халқимизнинг куй-қўшиғи, мақол-матали, алқовида аёл нечоғлик улуғланганини ким билмайди дейсиз? «Алпомиш» достонининг бир ўрнида Барчин:

– Хотин бўлмасмикан эрнинг вазири, дейди.

Бир қарашда бахшининг шунчаки бадиҳагўйлигидек кўринган ушбу бир мисра, халқимизнинг тафаккуридаги эврилишларга ойдинлик киритади. Қадимги битикларда ҳам «хотун» сўзига алоҳида урғу берилади, ҳурмат ва иззат билан тилга олинади:

«Отам Ҳоқон ўлганда, иним Култегин етти ёшида Умайдай онам хотун бахтига, иним Култегин эр деган ном топди» ёхуд «Отам Элтариш ҳоқонни, онам Эл билга хотунни Тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кў-тарган экан», дейилади Култегин битигида.

Эътибор қилсак, битикда ҳам, достонларимизда ҳам она (аёл) ва хотун сўзлари ёнма-ён қўлланилади.

Хотун сўзи туркий халқлар эпосида бир титул, бир унвон маъносида келадики, шунинг учун у ҳамшиша «алп», «бек», «хон», «тўра» каби сўзлар билан баравар қўлланилади. Бу эса «хотун» оддий бир калима эмас, юксак бир унвон, улкан мартабани ифодалашидан дарак беради.

Халқ достонлари асрлар давомида авлоддан-авлодларга мерос қолиб келаётган санъат. Унинг қат-қатида ибтидоий даврлар билан бир қаторда, анимистик, шомонлик, ислом маданияти ва шунинг билан бир қаторда достон ижро этилаётган даврдаги тасаввурлар ҳам қоришиқ ҳолда келишини кузатамиз. Достонларимиз шу даражада серқатламки, унда тарихнинг истаган бир даврига оид у ёки бу маълумотларга дуч келасиз. Замон эврилишлари, халқимизнинг тафаккур тарзидаги ўзгаришлар босқичма-босқич, бетакрор метафора ва тимсолларда ўзининг бадий ифодасини топганлигини кўришимиз мумкин.

Бизга маълумки, санъат ва мифнинг тили битта – рамзларга асосланади. Ҳар иккаласини ҳам рамзларни шарҳлаб ўрганиш мумкин.

Момоқалдиروقни найза дея тушуниш бу мифларни яратган ибтидоий аждодларимиз учун ташбеҳ эмас, шундай тушунилган, қабул қилинган. Халқ оғзаки ижодини тадқиқ этувчи бундай метод мифларни, рамзларни шарҳлашни инсон руҳиятини тадқиқ қилиш билан бирга қўша олди. Гарчи ушбу метод ягона бўлсада, мифлардаги рамзларни шарҳлашда ҳар хил қарашлар дунёга келди.

Миф - инсоннинг фақат ўтмиши, аждодларнинг ҳаёлпарастлиги эмас, балки уларнинг кайфияти ва ўзи англаб етмаган, бироқ мияда сингиб ётган кечинма ва таассуротларидир. Мифга аждодларнинг жўн хомхаёллари ёки чўпчаклари сифатида эмас, инсон руҳиятининг инъикоси сифатида қараш зарур, шу сабабли ҳам миф ўтмиш садоси эмас, у кеча, бугун ва эртанинг мужассами, инсон руҳиятининг манзарасидир. Миф одам билан бирга яшайди, одам яшар экан у ўзича миф яратади. Бироқ ҳамма ҳам ўз мияси яратган мифни “ўқийвермайди”.

Америкалик олим Эрих Фромм ҳамма билиши шарт бўлган умумий тил – рамзлар тили миф, умуман бадииятни шарҳлашда энг зарур ва ягона воситалардан биридир, дея таъкидлайди.

Бугун ибтидоий давр деб баҳо бериладиган пайтларда аждодларимиз бизга қараганда юз қарра шоирроқ бўлганлар. Минглаб йиллар аввал аждодларимизнинг тафаккур тарзи “поэтик мушоҳада” тарзида эди: улар ҳаётлари ва табиатдаги ҳар бир нарсани тасаввур қилган тушунчаларининг рамзи сифатида қабул қилардилар. У пайтлар осмон, сув, кўкат, қуёш, ой, ёруғлик ва зулматнинг жони бор деб тушунилган; кундуз ўрнини тун эгалларкан, эзгулик ва ёвузлик қураши кетаяпти деб ўйлашган.

Адабиётда мифологик тасвирга эҳтиёж ҳеч қайси замонда пасаймаган. Алишер Навоий асарларининг асоси мифга қурилган. Буюк шоир мифга ўз гояларини, инсон ҳақидаги тадқиқот ва таълимотини сингдирди.

Миф ва адабиёт мавзуси ёзма ижод пайдо бўлгандан буён файласуфлар, олимлар, шоирларнинг энг қизғин мунозара майдони бўлиб келган. Мифнинг адабиётга таъсирини аниқловчи, таҳлил қилувчи турли-туман оқимлар пайдо бўлди; бу оқимларнинг бир қисми адабиётни реал ҳаётга, реал тасаввурларга яқинлаштириш, ундан мифологик тасаввурларни суриб чиқариш тарафдори бўлса, бир қисми адабиётни мифга яқинлаштириш масаласини кўтардилар. Инсоният ақли мифдан, мифологик оламдан, аждодларнинг илк ҳаёлий дунёсидан қанчалик узоқлашиб ва тараққиёт зиналаридан кўтарилган сайин бу мавзу яна ҳам қизғинроқ тус олди. Юксак техника тараққиёти асри бўлган XX асрда ҳам физика ва химиянинг ютуқларига қарамай мифология яна адабиётнинг асосий мавзусига айланди. Дунё адабиётининг дурдоналари ҳисобланган «Улис», «Ёлғизликнинг юз йили», «Қўрғон», «Юсуф ва унинг биродарлари», «Педро Парамо», «Ғазаб ва Шовқин» каби асарлар буни тасдиқлайди. XVIII-XIX асрдаги танқидий, романтик реализмларни ўзлаштирган, инсонни ўрганишда ўзигача бўлган бой тажрибадан унумли фойдаланган XX аср адабиёти инсон дунёси ва руҳиятини таҳлил қилар экан, яъни у ўзигача бўлган адабиётлардан ҳам кўра

инсон руҳияти ва қалбига кўпроқ яқинлашар, уни тадқиқ этар экан, ана шу руҳият ва қалбда илк инсонлар дунёси каби мифологик тимсолларга дуч келди. Шундагина мифни фақат ифода усули, бадиийлаштириш воситаси сифатида эмас, балки инсонни таҳлил ва тадқиқ қилувчи поэтик тил сифатида қабул қилиш бошланди. Шу сабабли бугун миф ва адабиёт алоқаси ҳақида гап кетганда, бу алоқани фақат сюжетлаштириш ва тасвир усули, бадиийлик воситаси сифатида эмас, инсон руҳиятини акс эттирувчи поэтик тил сифатидаги ўрнига катта аҳамият бериш керак. Зеро, Томас Манн, Франц Кафка, Жойс каби адиблар асарларида биз илгари кўниккан параллел мифик сюжетлар эмас, балки ички ва ташқи оламдаги мифологик жараён моделининг яратилишига урғу берилган.

Умуман, XX аср адабиёти мифологияга янги муносабатни шакллантирди. Бу мифологияни тушуниш учун мифологияни талқин қилишда янги назарияни яратган психоаналитикларнинг инсон ва ижод жараёнлари ҳақидаги қарашларининг ўзиёқ мифологияни адабиётга, санъатга яқинлаштиради.

Шу сабабли ҳам бизнинг асримизда адабиётда мифлар маълум маънода янгиланди ва инсон руҳиятига кириб борилган, унинг онг қатламлари кашф этилган, адабиёт ҳақиқий инсоншуносликка айланган сайин цивилизация янги бир чўпчак деб қараган мифга эҳтиёж шунчалик кучайди.

Миф, айтиш мумкинки, бадиий ижодда услуб имкониятларини кенгайтирди, поэтик мушоҳадага эркинлик берди, уни фалсафий кўлам билан тўлдирди. Маълумки, миф оламнинг яралиши, хаоснинг космосга айланиши, тартибсизликларга тартиб берилиши, умуман, дунё ва инсоннинг яратилиши ҳақидаги тасаввурлар йиғиндисиدير. Хўш, бу тасаввурларнинг поэтик тасаввурга, асар поэтикасига қандай алоқаси бор?! Бу шу билан ифодаланадикки, асарда ҳам мифдаги дунё каби ёзувчи дунёси яралади; яъни кенг олам ҳақида асарда фақат шу ёзувчига хос маълум ғоя сингдирилган ва шу ғоя ифода этилган дунё яралади. Ана шу кичик олам ёзувчининг катта олам ҳақидаги мифологик мушоҳадасининг маҳсули ўлароқ пайдо бўлади. Мифни шунчаки қайтариш, баён қилиш – бу ҳали ижод эмас. Ғарбда ҳам илғор адабиёт туғилишидан илгари мифларни шунчаки қайтариб ёки озгина ўзгартиришлар киритиб, мифологик руҳдаги асарлар эълон қилган ёзувчилар кўп бўлган, бироқ бу юксак бадиий адабиётнинг илк босқичи эди. Унинг юқори босқичи ёзувчи асарида, у яратган дунё моделида акс этади. Қадимги одамнинг дунёнинг яралиши, илоҳиёт, атрофни ўраб турган кучларнинг таъсирида туғилган тасавури билан ёзувчи яратган дунё тасавури ўртасидаги мантиқий боғлиқлик мифологияни поэтикага айлантиришдаги энг муҳим жиҳатдир. Мифлар инсоннинг коинотдаги ўрнига маълум маънода жавоб берган, жавоб топган. Адабиёт эса ҳалигача бу масалага тугал ойдинлик киритганича йўқ. Бугунги адабиёт ҳам инсоннинг ўрнини ва вазифасини (миссиясини) аниқлашга уринар экан, табиий равишда мифлар билан уйғунлашади ва мифологик тафаккур қонуниятларига амал қилади.

Сиз айтаётгандек адабиётдаги синтезлашув жараёни ҳеч бир даврда тўхтаган эмас, ҳали юқорида таъкидлаганимдек, у бир даврда чуқур ёки юзаки, паст ёхуд баланд бўлиши мумкин ҳолос. Бугунги шеърятда ҳам, насрда ҳам биз бу ўзгаришларни, ижодий ўзлаштиришларни кўриб турибмиз. Бу жараён, албатта, ҳар бир ижодкорда ўз имконияти, қобилиятига яраша амалга оширилмоқда.

Ҳар қандай ижодкор, ҳатто фольклор ҳақида тушунчага эга эмасман деб ўйлаган тақдирида ҳам онги, шуурида фолклорий анъаналар яшайди. Ўз ижоди давомида айримлари билиб, айримлари билмай ҳам шу анъаналарга суянади. Яъни бадиий ижод жараёнини биз фольклордан айро ҳолда тасаввур эта олмаймиз.

Шу ўринда мен бир нарсани айтиб ўтишни истардим. Ҳақиқатдан ҳам Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема», «Асрга татигулик кун» каби асарларини ҳаммамиз севиб ўқиймиз. Айниқса, «Оқ кема» энг юксак мақомдаги бадиий асар билан бемалол беллаша оладиган, дунё адабиётининг энг нодир дурдоналаридан биридир. Мен ҳар гал бу асарни ўқиганимда, ёзувчининг маҳоратига тан бераман. Қирғиз халқи тарихи, тафаккури, тақдири билан боғлиқ асотирларга шу даражада чиройли сайқал берилганки, ундаги ҳар бир жумла, ҳар бир тимсол сизнинг руҳиятингизга таъсир этмай қолмайди. Бироқ ёзувчи кейинги асарларида ўз халқининг эмас, балки бошқа халқларнинг мифларига бадиий сайқал беришга уринди. Аммо кейинги уринишлари (бу албатта менинг шахсий кузатишим) олдингидай муваффақият олиб келмади. Бунинг сабаблари кўп, лекин энг муҳимларидан бири шуки, ижодкор қайси халқнинг вакили бўлса, унинг руҳиятида, шуурида, тафаккурида, бошқача айтадиган бўлсак, онг ости кечинмаларида ўша халқнинг урф-одат, анъана, қадриятлари, бадиий тимсоллари тайёр кодлар шаклида турган бўлади. Чунки у ўша муҳитда ўсган, тарбия олган, шу тилда тили чиққан, «ғайб олами» билан ҳам шу тилда «гаплаша» олади. Ўз муҳитингиздан узоклашсангиз, билингки, сизни кўк билан кўринмас иплар билан боғлаб турувчи макондан узоклашган бўласиз. Кейин минг уринманг, сиз уни қайтиб топмайсиз, бошқа бегона муҳит эса сизни барибир ўзидан итариб тураверади. Ижодкорлик ўша йўқотилган, бой берилган, яширинган, бошқалар кўролмаган кодларни – миллий тимсолларни топиш ва бугун учун ҳикматга айлантира олишда кўринади. Ижодкор қандай жанрда ижод қилишидан қатъий назар, у қайси заминда, қанда маънавий маконда турганини, нимадан руҳий қувват олаётганини, тегиб турган юрак қони қандай аждоқларга бориб туташини унутишга асло ҳаққи йўқ.

Миллий фольклор тарғиботи борасида ҳеч ҳам нолийдиган жойимиз йўқ, айниқса, ўзбек фолклорини дунёга танитиш борасида. «Алпомиш» достонининг ўзи мустақилликдан кейин рус, инглиз, немис, турк, уйғур тилларига таржима қилинди, Германия, Туркия, Хитой, Финландияда нашр этилди. Анқарада ўндан ошиқ ўзбек достонлари ўзбек ва турк тилларида чоп этилди, яна қирққа яқин достон нашр жараёнини кутмоқда. У ерда ўзбек эртақ, достон, афсона ва ривоят, қўшиқ, мақол-маталлари борасидаги

хамкорликдаги изланишлар давом этмоқда. Бу тадқиқотлар чоп этилиб, илм аҳлининг эътирофи ва ҳавасига сабаб бўлаяпти. Ўзбек фольклоршунослари дунёнинг кўплаб мамлакатларида анжуманларда иштирок этиб, долзарб мавзуларда маърузалар ўқиб келмоқда. Кечагина биз бирор-бир хорижлик олим билан танишишни ўзимизга шараф деб билган бўлсак, бугун хорижлик мутахассислар ўзбек фольклоршуносларининг илмий қарашларига суяниб тадқиқотлар олиб бораяпти, уларнинг фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлаяпти. Фольклор асарлари асосида мултфилм, кинолар ишланаяпти, мунтазам телекўрсатувлар ташкил этилган.

«Ўзбек фольклори ёдгорликлари»нинг юз жилдлигини чоп этиш борасидаги ишлар аллақачон бошлаб юборилган. Бу улкан мероснинг яхлит ҳолда чоп этилиши, ўйлайманки, республикамиз маънавий ҳаётида эришилаётган энг улкан ютуқлардан бири бўлади. Тўғри, ҳали қилинадиган ишлар кўп. Бироқ бунга аста-секинлик билан эришилади. Ҳар ишнинг ўз вақти-соати бор.

Айбни болалардан эмас, катталарнинг ўзларидан излаш керак. Агар катталарнинг ўзи эртаклардан узоқлашмаган бўлса, болаларнинг келажагидан хавотирланишга ўрин йўқ: олманинг тагига барибир олма тушади. От айланиб яна қозигини топади. Гап фақат ўша қоқилган қозикнинг нечоғлик мустаҳкамлигида.

Китобнинг қандай шаклда ўқилиши эмас, балки уни ўқишга, ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги муҳим. Бир пайтлар ҳамма нарса оғзаки тарзда бўлган. Юқорида айтганимдек, эртак ҳам, достон ва қўшиқлар ҳам оғзаки тарзда ижро этилган. Оғзаки ижод намуналарининг нашр этилиши ўз вақтида бу санъатни тамоман сўндиради деб қаралган. Бироқ китоб ҳолида чоп этиш жараёни қайсидир даражада халқ ижодининг янада оммалашшига, яшаб қолишига ҳам хизмат қилмоқда.

Бугунги замоннинг шиддати тез, шунга яраша талаб ва имкониятлар ҳам кенгаймоқда. Бугун фарзандларимиз ўз ҳаётларини замонавий технологияларсиз тасаввур қила олмайётган экан, уларнинг талабларини ҳам инобатга олишимиз зарур бўлади. Қани эди юзлаб эртакларимиз, ўнлаб достонларимиз асосида ишланган мултфилм, кинолар, компьютер ва уяли телефон ўйинлари, электрон дастурлар ишлаб чиқилса! Халқ ўйинларидан тортиб, эпос ижросигача барча оғзаки ижро жараёнининг аудио, видео тасвирларини истаган дўкондан харид қилиш имконияти бўлса! Бу бугун эҳтимол бир оз хом ҳаёлга ўхшаб туюлар, бироқ албатта, шунга келамиз. Чунки халқ бўлишнинг, буюк бўлишнинг, глобаллашувнинг шафқатсиз талотумида ўз исми ва руҳи билан яшаб қолишнинг талаби шу. Бунинг учун бизга ҳамиша фольклор ёрдамга келади, фольклор қутқаради.

«Алпомиш», «Гўрўғли» каби халқ достонларини ўқитиш масаласига келсак, бир томондан эришган ва эришаётган ютуқлардан фақат қувониш мумкин, бошқа томондан олганда биз ҳали ҳам достонларни чўпчаклар сифатида талқин қилишда, шундай сабоқ беришда давом этаяпмиз. Усулни ва

услубни янгилаш керак, фольклордан чўпчак эмас, фикр ва ҳикмат излаш керак. Чунки у азал ва абад ҳақидаги энг буюк ҳикматдир.

Ютуқларга эришиш борасига келсак, ҳали қойил қиладиган, ғурурланадиган бирон нарсани дўндирганимизча йўқ, деб ўйлайман. Бор-йўғи, фольклор деб аталган сирли, мафтункор олам сари юзланиб турибмиз, холос. Мен англаган нарсаси шуки, биз оёқ қўйиб турган тупроқ заррасидан тортиб, таъбир жоиз бўлса нафас олаётган ҳавомизгача, фарзанднинг туғилишидан то инсонлар ёшини яшаб, ошини ошаб вафот этгунга қадар бўлган барча жараёнлар, маросимлар, яшаш тарзимиз, онгимиз, фикримиз, тилимиз, куйимизу қўшиғимизгача барчаси айтилган-айтилмаган, тўқилган-тўқилмаган, ёзилган-ёзилмаган фольклор. Бизни фольклор ўраб турибди, заминимиз ҳам фольклор, осмонимиз ҳам. Олам ва ҳаётнинг ўзи фольклор. Фақат уни бахшилар ва ижодкорларга ўхшаб ўқий олишимиз керак. Дунёвий билимлар, адабиёт, умуман ҳар қандай санъат эшигига йўл мана шу миллий бойликни англашдан, ўзинга, руҳиятингга сингдиришдан бошланади. Халқимизнинг ўзидай содда, ўзидай донишманд, улуғ ва боқий бу мерос ўзбек деган номни ҳар ерда ва ҳар доим улуғлаб тураверади. Чунки фольклор деб аталган мерос халқнинг ҳамиша уйғоқ ва боқий тарихидир.

Назорат саволлари

1. Фольклоршуносликдаги янги талқинлар ҳақида гапиринг.
2. Халқ қўшиқларидаги тимсолларнинг рамзий-мажозий хусусиятлари.
3. Халқ достонларининг маъно қатламлари.
4. Достонда маиший маъно қатламининг эпик тизимдаги аҳамияти.
5. “Алпомиш” достонини ижтимоий ва эзотерик маъно қатламлари асосида тушунтиринг.
6. Халқ достонларини ўрганишда эпос ва этнос масаласи.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ж. Эшонқул. Фольклор – миллатнинг боқий тарихи.// “Ёшлик” журнали, 2014 йил, 8-сон.
2. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
3. Турдимов Ш. “Гўрўғли” достонининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.

7-мавзу. Мумтоз адабиётни ўрганишнинг асосий муаммолари.

Режа

1. Мумтоз адабиёт бугуннинг нигоҳида.
2. Ўзбек адабиёт тарихини даврлаштириш тамойиллари.
3. Бадиий матн ва таҳлил муаммолари.

Таянч тушунчалар: мумтоз адабиёт, адабиётшунослик муаммолари, матншунослик, манбашунослик, даврлаштириш, бадиий матн, шарҳ, таҳлил ва талқин, ирфон, маънолар уйғунлиги.

Мумтоз адабиёт бугуннинг нигоҳида. Мумтоз адабий меросимизни ўрганиш бўйича олиб борилаётган изланиш ва тадқиқотлар натижаси, асосан, илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола этилган мақолалар, монография ва рисолаларда ўз аксини топган. Улар хусусида фикр юритар эканмиз, кўнгилдан, аввало, шу давр мобайнида назарий жиҳатдан бақувват, янгиликка эга бўлган тадқиқотлар чоп этилдимиз? Адабиётга қандай янги топилдиқлар олиб кирилди? Чоп этилган илмий ишларнинг кўлами қандай, улар тадқиқот-тарғибот хусусиятига эгами ёхуд бир жойда депсиниб туришдан нарига ўтмаяптими, деган саволлар ўтади.

Масалага шу нуқтаи назардан бирқадар ойдинроқ ёндашилса, назарда тутаётганимиз – ўтган йилги адабиётшунослик манзараси намоён бўлади.

Ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этиш борасидаги энг муҳим тадқиқотлар, мақола ва тақризлар, асосан, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Жаҳон адабиёти”, “Ёшлик” журналларида, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида ҳамда илмий тўплам ва илмий конференциялар материаллари саҳифаларида ўз аксини топган. Шу ўринда “Маърифат” газетасидаги айрим мақолаларнинг илмий қимматини эътироф этиш муҳим. Чунки уларда чоп этилаётган мақолаларнинг савияси ва илмийлик даражаси журнал мақолаларидан қолишмайди.

Таъкидланган манбаларнинг ўзида юзга яқин мақола, мақола-тақриз, ахборот-мақолалар чоп этилган. Ўнга яқин китоблар нашрдан чиққан. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, мазкур йилда чоп этилган монографиялар сони ўтган йиллардагига қараганда камроқ. (Буни ушбу йилда номзодлик, кўпроқ докторлик диссертациялари ёқланмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.) Нашрдан чиққан монографияларга таништирувлар, айниқса, таҳлилий тақризларга тез-тез кўзингиз тушади. Бу ҳам мумтоз адабиётшуносликка оид муайян бир йўналишнинг жонланганлигидан далолат.

“Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг илк сони Иброҳим Ҳаққулнинг “Навоий ва юнон адабиёти” мақоласи билан бошланади. Шарқ шеърлятида юнон адабиёти ва тарихига алоқадор образларга муносабат билдирилган бу мақола айрим мавҳум масалаларга ойдинлик киритади. Шунингдек, Нусратилла Жумахўжа, Дилором Салоҳий, Ҳасан Қудратиллаев каби олимларнинг мақолалари бу йилги адабиётшуносликда, айниқса, навоийшунослик ва бобуршуносликда алоҳида аҳамиятга эга. Шу ўринда

филология фанлари номзоди Қодиржон Эргашевнинг илмий ишларига тўхтаб ўтиш ўринли. Унинг масалага холис ёндашиши, қатъий илмий далилларга риоя қилиши, изчил тадқиқотлар олиб бориши эътиборни тортади. Жумладан, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналидаги “XVI асрнинг биринчи ярмида тарихий наср хусусиятлари”, “Янглиш талқинлар” деб номланган – илмда Навоий биографиясини ёритишда йўл қўйилган айрим чалкашликлар ҳақидаги мақолалари тадқиқот характериға эға. Ҳар икки мақолада ҳам муаллиф ўз хулосаларини ифодалаш учун кўплаб манбаларни қиёслаб ўрганган, ишонарли далиллар келтирган ва тўғри хулосалар чиқарган.

Кейинги йиллари изчил фаолият кўрсатаётган Иқболой Адизованинг мақолалари, асосли фикрлари билан муаммоларни тўғри англаб, ечимини тақдим этишға уринаётган Абдурасул Эшонбобоевнинг изланишларини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. И.Адизованинг Фузулий, Увайсий, Нодира ижодий меросига оид мақолаларида янги талқинларға ўтиши бу борадаги ишлар кўламининг кенгайишиға имкон беради. Тадқиқотчи А. Эшонбобоевнинг “Ўзбек иншо санъати” номли тақризи ёки “Навоий асарларининг илмий-танқидий нашри ҳақида”ги мақоласида бугунги куннинг энг оғрикли нуқтаси ҳақида тўхталиб, бу муаммони ўрганиш ва ҳал этишға даъват этилган. Бироқ сўнгги йилларда бир адабиётшунос кўтарган муаммоға бошқаларнинг бефарқ бўлиши адабиётшунослигимизнинг бир ерда узок депсиниб туришиға сабаб бўлмоқда. Масалан, 2012 йили бир илмий тўпламда профессор Ҳамидулла Болтабобоевнинг “Ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш тамойиллари” деб номланган мақоласи чоп этилди. Конференцияда қизиқиш билан тингланган маърузада бугунги адабиётшуносликнинг энг долзарб ва баҳсталаб муаммоси кўтарилди. Бироқ ханузгача унга акс-садо йўқ. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бундай баҳсни давом эттириш, у ҳақда ўйлаш, аслида, ҳар бир адабиётшуноснинг иши. Баҳсталаб мақолалар керак бўлгани каби, уларға жавоблар бериш, муносабат билдириш пайти ҳам келди.

Яна бошқа бир мақолага эътибор қаратайлик. Адабиётшунос Рустам Тожибоев “ЎзАС” газетасида чоп этилган “Вазн талаби ёхуд ғазалдаги ғализликлар хусусида” мақоласида матншунос ва манбашунослар зиммасидаги масъулият, мумтоз асарларнинг бугунги нашрларидаги муаммоларни ўринли ўртаға ташлайди. Мақола муаллифи, матнни нашрга тайёрлаётган мутахассис ҳар бир шеър вазнини аниқлаб олиши ва уларнинг жорий ёзувдаги нашрда тўғри берилишиға жиддий эътибор қилиши лозим. Қолаверса, вазнға эътиборсизлик оқибатида кўпол хатолар юзаға келиши мумкинлигини матншунос доим ёдда тутиши зарур, деб, Комёб ва Ҳувайдо “Девон”лари нашриға оид камчиликларни кўрсатиб берган.

Тадқиқотчи Бобомурод Эралиевни жиддий изланишлар натижаси бўлган мақолалари – “Фарҳоднинг ташрифи”, “Тўрт қаср тарҳи” мақолалари тадқиқот характериға эға. Уларда масаланинг моҳияти ишонарли очиб берилган. Айниқса, ўртаға ташланган масаланинг Румий асарларига боғлаб тушунтирилиши ёки Сизиф тимсоли ёрдамида қизиқарли ва қиёсий талқин

этилиши, қайсидир жиҳатлари билан устоз Нажмиддин Комилов бошлаган йўлни давом эттираётганлиги кишида умид уйғотади.

Таҳлилий мақолалар ҳақида сўз кетганда, Олимжон Давлатовнинг “Навоий девонларида ишора санъати”, “Ажаб йўқ одамилиғни унутсанг” каби Навоий ижодий ниятини илмий, диний-тасаввуфий манбаларга боғлаб очиб берадиган мақолалари ҳам эътиборни тортади. Уларни тадқиқотчидан Навоий ижодини жиддий ўрганиш қанча кўп билим талаб этилишини кўрсатадиган яхши мақолалар қаторига қўйиш мумкин.

“Маърифат” газетасида чоп этилган Полвон Отабекнинг “Навоий ҳақидаги ҳақиқатлар” мақоласи ҳам жиддий таҳлилий мақолалардан. Унда Шухрат Сирожиддиновнинг кўпчилик эътиборини тортган “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” монографияси ўрганилиб, унинг бугунги навоийшуносликдаги ўрни ва аҳамияти хусусида фикр юритилган.

Тадқиқотчи Бурҳон Абулхайров эса “Миён Бузрукнинг ўзбек адабиётида тасаввуф масаласига оид қарашлари” мақоласида 20-30-йилларда ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этиш билан жиддий шуғулланган адабиётшунос олимнинг ўзбек мумтоз адабиётига, хусусан, тасаввуф адабиётига муносабатини ўрганади, тадқиқ этади ва баҳолайди. Тадқиқотчининг бу йўналишдаги яна бир хизмати ишида кўринади. Журналининг 5-сонида Е.Э.Бертельснинг “Бедил ҳақида мулоҳазалар” мақоласини нашрга тайёрлаб, чоп эттирганида кўринади.

Журналларимиз саҳифаларида қисман бўлса-да, танқидий руҳдаги мақолалар чоп этилаётганлиги хусусида юқорида ҳам таъкидлаган эдик. “Шарқ юлдузи” журналининг “Меросимизни ўрганамиз” рукнидаги Валижон Қодирова Акрамжон Ваҳобовнинг “Бобурнома”даги таърих – муаммолар муаммоси” мақоласида “Бобурнома”нинг табдил – транслитерация қилинган нашрларида таърих санъати орқали ифодаланган саналарнинг бузилиши ҳақидаги фикрлар асосли кўрсатиб берилган. Унда матншуносликдаги жиддий камчиликлар очиб берилади. Бу борада иш олиб бораётган ноширларни ҳам, тадқиқотчиларни сергаклантиради, янги мақолаларни – изланишларни талаб этади. Бироқ, мақола муаллифлари ўртага ташланган муаммони 1989 йили чоп этилган “Бобурнома”га асосланиб ўрганганлар. Бундай тадқиқотлар мукамалроқ ва охириги нашрларга, жумладан, “Бобурнома”нинг 2002 йили Эйжи Мано танқидий матни асосида яратилган янги нашрига таяниб ўрганилганда, унинг илмий қиммати яна ҳам ошарди.

Мақола аввалида, бу йил адабиётшунослигимизга қандай янги топилдиқлар – манбалар олиб кирилди? – деган савол қўйилган эди. Бу масалада Афтондил Эркиновнинг “Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони” ва “Амир Умархон тухфаси”, афғонистонлик тадқиқотчи Ҳалим Ёрқиннинг “Низомий Ганжавийнинг туркий девони” мақолаларида янги топилган манбалар ҳақида маълумотлар берилади. Дунёнинг турли кутубхоналаридан ўзлари излаб топган бу манбаларга илмий баҳо берган мазкур олимларнинг ишлари таҳсинга сазовор.

Ўтган йили чоп этилган монография, рисоалар жумласига Нодирхон Ҳасаннинг “Ясавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат” монографияси, устоз Нажмиддин Комиловнинг “Маънолар оламига сафар, Ҳамиджон Ҳомидийнинг “Фирдавсий ва ўзбек адабиёти”, турк олими Мустафо Эсоннинг “Тазкирадан биографияга”, озарбойжонлик Гулшан Алиева-Кангарлининг “Фузулийшунослик тарихи ва назарияси” монографиялари 2012 йили мумтоз адабиётимиздаги энг муҳим ва илмий қимматга эга китоблар деган фикрдамиз.

Айниқса, сўнгги икки тадқиқот нафақат янги манбалар билан бизни таништиради, балки янги тадқиқ усуллариининг ҳам кириб келишига йўл очади. Умуман, чет эллик олимларнинг ўз тадқиқотлари билан ўзбек матбуоти саҳифаларида қатнашаётганлиги ижобий ҳодиса. Жумладан, Республикамизга келиб, тадқиқот олиб бораётган Жанубий Корея давлати Сеул шаҳри, Донгдок хотин-қизлар университети профессори, Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси Инкёнг О,нинг мақолалари ҳам кўпчилик эътиборини тортди. “Ёшлик” журналида чоп этилган “Ўзини яратган қахрамон” мақоласида у “Жумўнг” ва “Алпомиш” дostonлари орасидаги ўхшашликка эътиборни қаратгани бизнинг адабиётшунослик учун ҳам янгилик бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, ўтган йил чоп этилган мақолалар, китоблар ва бошқа тадқиқотлар мумтоз адабиётимизни ўрганиш борасида муайян ишлар амалга оширилганлиги намойиш қилади ва, айти пайтда, бу адабиётшунослик олдида турган, келгусида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларни белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек адабиёт тарихини даврлаштириш тамойиллари.

Адабиёт тарихи инсоният тарихининг бир қисми сифатида тушунилади. Инсоният тарихи эса бир неча турларга: фуқаролик тарихи, давлатчилик тарихи, маданий тарих ва бошқаларга ажралади. Сўнггиси, яъни маданият тарихи санъат тарихи, шаҳарсозлик тарихи каби қисмларга бўлинади. Маданият тарихининг энг унумли соҳаларидан бири – санъат тарихидир. Бу тарих, ўз навбатида, санъатнинг турларидан келиб чиқиб: мусиқа тарихи, рассомчилик тарихи, ҳайкалтарошлик тарихи, рақс тарихи... қаторида *Бадиий адабиёт* (санъатнинг тури сифатида), яъни Адабиёт тарихига алоҳида эътибор берилади. Демак, у халқ маданий тарихининг ҳаракатдаги муайян бир қисми сифатида англашилади. Адабиёт тарихи илк бадиий асарлар(дастлабки оғзаки шаклда мифик тафаккур асосида яратилган)дан тортиб ҳозирга қадар ўтган адабий-бадиий асарларга, яъни адабий (кенгроқ маънода) маънавий меросга нисбатан қўлланилади.

Адабий асарлар якка шахслар томонидан яратилган бўлса ҳам ёзув ҳали шаклланмаган дастлабки даврда жамоавий характерга эга бўлган. Яъни бир истеъдод томонидан яратилган бадиият намуналари оғиздан-оғизга ўтиши билан бойиган, сайқалланган ва анонимлашган, натижада жамоавий характер касб этган. Шундай экан, адабий асарнинг яратувчиси бир шахс

бўлиши мумкин, лекин бадий адабиётнинг яратувчиси бир киши бўлолмайди. Адабиёт халқ томонидан яратилади. Қайси халқ вакиллари истеъдодлироқ бўлса, улар ўз истеъдодига яраша кучлироқ (бадий жихатдан) асарларни эртароқ яратганлар. Адабиёт тарихи, демак, жамият тарихи таркибида тушунилади.

Адабиёт тарихини ўрганишни енгиллаштириш, ҳар бир тарихий даврнинг моҳиятига чуқурроқ кириб бориш ва ўша замонда яшаган адиблар ижодини тўлароқ англаш мақсадида даврлаштириш тушунчасига мурожаат этилади, унинг истилоҳлари ва тамойиллари ишлаб чиқилади.

“Даврлаштириш” тушунчаси ёки бу тушунчани ташиган истилоҳ умумий тарихнинг бошқа соҳаларига нисбатан қўлланилгани каби адабиёт тарихига нисбатан ҳам кўпроқ қўлланилади. Шунинг учун “даврлаштириш” дейилганда, унинг предикати сифатида (нимани?) миллий адабиёт тарихини (умуман, бадий адабиётни эмас) *даврлаштириш* деб ишлатилади. Адабиёт тарихини даврлаштириш учун дастлаб адабий истилоҳларни белгилаб олиш, сўнгра эса даврлаштириш тамойилларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқроқдир.

Маълумки, “даврлаштириш” тушунчаси асосида “давр” истилоҳи ётади. Биз “давр” деб атаган сўз “замон”, “вақт”, “муддат”, “фурсат”, “давомлилик” каби маъноларни англатади. Бироқ биз адабиётшунослар даврлаштиришга муносабатда “давр” атамасини фаол қўллаймиз, гўёки бошқа сўзлар атама даражасида илмий таомилга кириб келмаган. Хориждан ўзлашган сўзлар асосида рус тилида давр тушунчаси “период”, “эпоха”, “стадия” сўзлари орқали ифодаланибгина қолмай, бу ҳар бир сўз муайян маъно қамровидан келиб чиқиб, алоҳида атамага айланган. Мас., “период” нисбатан “кичикроқ даврлар”га нисбатан қўлланилиб, у кўпроқ йиллар, ўн йилликлар ва асрларга нисбатан ишлатилади. “Эпоха” ундан кенгрок тушунча бўлиб, ўз таркибига бир неча асрларни (мас., эпоха средних веков – ўрта асрлар (яъни, бир неча аср маъносида) бирлаштирган. Ўзбек тилида эса бу тушунчани, яъни бир неча асрларни қамраб олувчи “эпоха”ни ҳам “давр” сўзи орқали англатамиз. Адабиётшуносликда «стадия» (айрим илмий асарларда «стадиальная общность») тушунчаси бор. Умумжаҳон адабиёти тарихининг муайян “даври”га нисбатан қўлланилиб, унинг доирасига античность (қадимги давр), средневековье (ўрта асрлар), Ренессанс–Возрождение –Уйғониш (айрим тарихий манбаларда Интибоҳ) ва бошқа тушунчаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Биз ўзбек тилида уни ҳам “давр” деб атаймиз: *антик давр, ўрта асрлар, Уйғониш (ёки интибоҳ) даври* каби. Демак, биз ўзбек тилидаги адабиётшунослик масалаларига муносабатда ҳар уч тушунчани бир сўз, яъни “давр” сўзи орқали англатамиз ва юқоридаги каби йилларга нисбатан ҳам (20-йиллар адабиёти), асрларга нисбатан ҳам (XX аср даври адабиёти) ҳамда “даврий умумлашма” (“стадиальная общность»)ни мен шундай таржима қилдим, агар қабул қилинса, адабий истилоҳга айланар, қабул қилинмаса, ундан-да ишончлироқ бошқа калима топилар)га нисбатан ҳам биргина “давр” сўзидан фойдаланамиз.

Адабиёт тарихи даврлаштирилаётганда “давр” сўзи зиммасидаги ана шу истилоҳий “юк”ларнинг айирмасини белгилаб олмай туриб, даврлаштириш тамойилларини излаганда хатоликларга ёки камида чалкашликларга дуч келаверамиз. Албатта, ўзбек (кенгроқ маънода турк) тили бой тил, ҳар бир тушунчани аниқ ифодалай оладиган ўз сўзларимиз бор. Бироқ адабиётшунослигимизда ҳозирча *давр* фаолроқ қўлланилиб турибди. Пайти келиб, юқоридаги уч маънодан бири “замон” орқали, бошқаси “муддат” (ёки фурсат, он в.б.) орқали ўз ечимини топиши мумкин. Бироқ мен, умуман, адабиёт тарихини, хусусан, ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш тамойиллари ишлаб чиқиляётганда юқоридаги уч жиҳат ҳисобга олинишининг тарафдориман. Чунки ўзбек адабиёти тарихи ўзининг бой мероси билан нафақат туркий халқлар ёки Осиё, балки умумжаҳон адабиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шундай экан, умумжаҳон адабиёти тарихини даврлаштиришдаги сўнгги тамойилларга суяниб иш тутсак, ҳар ҳолда жаҳон адабиётшунослигидан кетда (ҳатто четда ҳам) қолиб кетмаган бўламиз. Демак, даврлаштириш тамойилларига ўтишдан аввал “давр” тушунчаси зиммасидаги бир неча маънолар (эпоха, стадия)ни ҳам ўзбек адабиёти тарихига нисбатан фаол қўллаш мумкин бўлишига ишонч ҳосил қилишимиз керак. Чунки адабиётимиз тарихи қадимийлиги жиҳатидан ҳам, бойлиги ва истиқболи жиҳатидан ҳам бошқа халқлар адабиётидан қолишмайди.

Давр (вақт жиҳатидан) чегараланиш. Ўзбек адабиёти тарихининг даврий чегараларини аниқлашда бирор сиёсий воқеа ёки машҳур ҳукмдорнинг давлат тепасига келиши, инқилобий ҳодисалар асос қилиб олиниши мақсадга мувофиқ эмас (бу борада ўнлаб тажрибалар қилинган, бу ўринда уларнинг барчасини келтириб, танқидий муносабат билдириб, сўнгга ўз қарашларимни ифода қилишдан тийиламан).

Ўзбек (турк) адабиёти тарихини даврлаштириш борасида Фуод Кўпрулу, Абдурауф Фитрат, Миёнбузрук Солихов, Воҳид Зоҳидов, Натан Маллаев, Холиқ Кўрўғли, Азиз Қаюмов, Бегали Қосимов ва бошқа устозларнинг бу борадаги таснифларини инобатга олган ҳолда, менимча, бадиий адабиёт тарихий даврларининг чегаралари ҳам *адабий ҳодисалар* асосига қурилади. Адабий ҳодисани юзага чиқарувчи объект адабий асар бўлса, унинг яратувчиси адабий сиймо ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай адабий давр мана шу икки тушунча билан боғлиқ ҳолда истифода этилишини назарда туриб, айрим *адабий асар* (мас., “Авесто” ёки “Қутадғу билиг”) ёки *адабий сиймо* (мас., Алишер Навоий даври илмий истилоҳда бор) давр тушунчасини белгилашда муайян рол ўйнайди.

Шуларни инобатга олган ҳолда, адабиётимиз тарихининг дастлабки катта даврий умумлашмаси (европача айтганда, стадияльная общность) мумтоз адабиёт шакллангунга қадар (Ф.Кўпрулуга кўра, исломга қадар) кечган адабий ҳодисалар алоҳида ўрганилиши керак. Бунда энг қадимги даврлардан тортиб Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарига

кирган улуғ туркшунос олимга замондош бўлган адибларнинг асарларигача қамраб олиниш лозим.

Иккинчи даврий умумлашма сифатида *мумтоз адабиётнинг шаклланиши ва тараққиёти* олинади, бу “Қутадғу билиг”нинг яратилиш давридан XX аср бошларигача, тўғрироғи, “Падаркуш” драмасининг сахнага чиқишига қадар давом этади.

Учинчи даврий умумлашма жаид (янги) адабиёти билан бошланиб (бошлангич асар номи юқорида тилга олинди) XX аср адабиётини тўла қамраб олган ҳолда, Истиқлол даври адабиётини ҳам ўз таркибига олиб ҳозирги кунга қадар давом этади. Бу *Янги адабиёт* умумий истилоҳи билан ўрганилади. Бу ўринда ҳар бир даврий умумлашма адабий-тарихий даврларга бўлиниши мумкин ва лозимлигини унутмаслик керак. Постсовет худудларида марксча ижтимоий-иқтисодий формациялар назариясидан узоклашишни кўзда тутган “Адабий даврлар ўзгаришида поэтика категориялари” («Категории поэтики в смене литературных эпох»)(1) жамоа тадқиқотида “Европа худудига кирмаган адабий “майдонлар”ни ҳисобга олиш лозимлиги ҳақида гап боради. Унга кўра, фолклор аъёнлари ҳукмрон бўлган, мифопоэтик адабий тафаккур асосига қурилган, адабий “канон”лар ҳали яратилмаган даврларни алоҳида ўрганиш лозимлиги қайд этилган. Бу ҳолат турк (ўзбек) адабиётининг бошланғичига ҳам тааллуқли бўлиб, қатъий поэтик категориялар шакллангунга қадар кечган жараёнларни алоҳида ўрганиш назарда тутилди.

Барча туркий тилдаги манбалар ва жаҳон тилларидаги илмий адабиётларнинг тан олишича, ўзбек (туркий) мумтоз адабиётининг нисбатан шаклланган, эътироф этилган машҳур намунаси – “Қутадғу билиг”дир. Шунга кўра *мумтоз ёзма* адабиётнинг бевосита шаклланиш даврини Юсуф Хос Ҳожиб Болосоғуний асарининг туғилишидан белгилаш лозим бўлади. Унинг умрини, тараққиёт даври эса *янги адабиётнинг* бошланиши ҳисобланган “Падаркуш” (Бехбудий) драмасигача кечган давр тўғри келади. Чунки “Қутадғу билиг”дан “Падаркуш”гача яратилган барча адабий-бадий асарларда юқорида тилга олганимиз белги-хусусиятлар мужассам этилган. Улар мумтоз адабий қонуниятлар ва категориялар асосида яратилган. Бу ораликдаги асарларда тил бирлиги, ёзув бирлиги, адабий шакллар (наsr ва назм) ва жанрлар бирлиги, ҳатто шеърый асарларда вазн бирлиги (аруз) ва ягона қофия тизими (араб ёзувидаги ҳарфлар ва ҳаракатлар асосига қурилган) мавжуд. Шунинг учун даврлаштириш учун муҳим омиллар излаганда, *Тил бирлиги (давлат тили масаласи)*. *Ёзув бирлиги (араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви)*. *Эътиқод бирлиги (ислом)*. *Ифода шакллари (наsr, назм) бирлиги*. *Ёзма адабиётда (аруз – назм, наҳв - наsr) мавжуд жанрлар бирлиги*. *Қофия тизими бирлиги*. *Поэтик воситалар бирлиги* каби жиҳатларни алоҳида ўрганиш асосида даврлаштириш хусусида қатъий бир фикрга келиш мумкин (бу жиҳатдан биргина *худуд бирлиги* доирасида тўхталаман).

Худуд бирлиги (миллий адабиётнинг тарқалиш географияси).
 Милоднинг V–VI асрларига келиб, туркий халқлар яшайдиган худуд ягона Турк хоқонлиги сифатида бирлашди. Бу худуд жанубда Ўрхун дарёсидан (Мўғулистон) то шимолий денгизларгача, ғарбда Идил (дарёси) бўйлари ва Ёйик (тоғи) этакларидан тортиб Узоқ Шарқдаги Сахалин (саха-сақа-сак-шаклар яшайдиган худуд)га қадар чўзилган макон экани эътироф этилган. Мана шу ягона маконнинг туб аҳолиси сифатида туркийлар тан олинган ва уларнинг тили ўзаро муомалада тушунилиши мумкин бўлган, бир оилага мансуб бўлган туркий тил эканлиги алломалар томонидан исбот этилган (гарчи уни Махмуд Кошғарийга кўра, *хоқоний* туркчаси, ғарбликларга кўра *чизатой тили*, XVI асрдан кейин давлат тепасига ўзбек қабилаларининг келиши билан *ўзбек тили* деб юритилган бўлса-да) айниқадир. Тўғри, ташқи урушлар, ички низолар, миграция в.б. таъсирида унинг чегаралари ўзгариб туриши мумкин. Лекин милодий VIII асрдан бошлаб туркий халқларнинг ота юрти сифатида Марказий Осиёнинг эътироф этилиши ва мана шу худуд туб аҳолисининг туркийлар эканлиги унинг тил бирлигини ҳам эътироф этишга олиб келади.

Юқорида айтилган фикрлар асосида ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИнинг тараққиёт даврларини қуйидагича белгилаш мумкин деб ҳисоблайман:

ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ (мумтоз адабиётнинг шаклланишига қадар кечган даврда яратилган манбалар, ғарб истилоҳи билан айтганда, докклассик давр).

Қадимги миф ва афсоналар. Халқ кўшиқлари.

“Авесто”

Ўрхун-Энасой обидалари.

Монийлик ва Буддавийлик руҳидаги адабиёт

МУМТОЗ АДАБИЁТ

Исломий руҳдаги маърифий-таълимий адабиёт.

Сомонийлар даври адабиёти

Чағониён адабиёти

Қорахонлилар даври адабиёти

Салжуклилар (хоразмшоҳийлар) даври адабиёти

Ғазнавийлар даври адабиёти

Адабиётга соф санъат, санъаткорлик нуқтаи назаридан қараш.

Чингизхон истилоси даври

Олтин Ўрда адабий муҳити

Темурийлар даври адабиёти (бу ўринда Ҳиндистон ва Афғонистонда бобурийлар қурган марказлашган давлат худудида ўзбек адабиёти ривож топганини ва бобурийлар салтанати бевосита темурийлар сулоласининг давоми экани назарда тутилади).

Хонликлар даври адабиёти (адабий муҳитлараро адабиёт)

Бухоро хонлиги (амирлиги)

Хива хонлиги

Қўқон хонлиги
Мустамлака даври адабиёти
Туркистон худуди
Бухоро хонлиги (вассаллиги)
Хива хонлиги (вассаллиги)
ЯНГИ АДАБИЁТ (постклассик давр).
Жадид (айрим манбаларда Миллий уйғониш даври) адабиёти
Шўро адабиёти
Истиклол адабиёти

Табиийки, ушбу таснифда ҳам етарлича асосланмаган ёки тугал талқинини топмаган жиҳатлар бўлиши мумкин. Бироқ биз ўзбек олимлари энди “кутиб туриш позицияси”дан биров олдинга силжиб, айна мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишларига умид қиламан.

Бадий матн ва таҳлил муаммолари. Бевосита матнга диққатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жиҳати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўқис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёқлама, гоҳо фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан ҳимоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи ила яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бироқ ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукамал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан мурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асрорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усулнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик чангалидан қутқизишнинг бир чораси ҳам матн таҳлиlidir. Тарихий-қиёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини қадрлаш яхши жиҳатларини албатта ривожлантириш керак. Қуруқ инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга илм-фанда очиклик, янги изланишлар зарурлигига бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилганда, асосан ғоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадий санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Ростига гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплаган тажриба. Ҳолбуки, чинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳаттоки, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, кайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсирини ўтказиб, ундан сўнг асарларига кўчади. Шарқлик буюк шоир ва адиб борки, деярли ҳаммаси ўзининг нафс ва характериға бир санъат асари янглиғ сайқал бериб, уни бутун шахсият ҳолиға кўтарган. Мутасаввиф санъаткорлар учун

бундай шахсият орзуси инсоннинг башарий иродасини илоҳий ирода мақомига юксалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир.

Ажабланарли жойи шундаки, ханузгача бизда кенгроқ ўйлаб ҳам кўрилмаган бу мураккаб муаммо Ғарб шарқшунослигида ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диққатга молик сифатида улкан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг “Тасаввуфда илоҳий шахсият тушунчаси” номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда катта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Халлож, Имом Ғаззолий ва Жалолиддин Румийга бағишланган фасллари кишида кўп мулоҳаза, мушоҳада уйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содиқ шогирди Абул Аъло Афибий устозининг китобларидан бирига ёзган мазмундор сўзбошида ўша тадқиқотнинг асосий камчилиги тўғрисида, “Муаллиф, бутун куч-қувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуфдан топишга сарф қилган. Ҳолбуки, христиан нуқтаи назари билан, ислом нуқтаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор”, дейди. Айнан шу фарқ билан ҳисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик қаҳрамонлари дунёқараш ва шахсияти ёритилган айрим тадқиқотларда шеърини матндаги асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-қарашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг ғоявий-бадий таркибини тўғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиётшунослигидаги илмий-назарий тушунча ва хулосаларни унга татбиқ қилинганлигидир. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Ҳозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шахс ва шахсият комиллигини Навоий қандай англаб, қанақа миқёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом.

Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тўхталиб ўтиш ортикчалик қилмайди. Чунки, хусусий услубга соҳиб бўлиш – бу, хусусий бир шахсиятга соҳиб бўлиш демак. Масалага кенгроқ ёндашилса, ижодий шахсиятни ёрқин намоён айлайдиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган хулосага келинади. Ижодкор мавзу, завқ, гоҳо хаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуғлигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу ғояни қандай шаклда англатиш, қандай ҳарорат ва моҳирлик билан тасвирлаш, яъни услубдир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоийнинг буюк ва кудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг руҳий ҳаёти, шеърни руҳнинг тили, мусиқаси ҳолига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоий шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча бунга яқин ҳам борилмайди. Бунинг сабаблари кўп. Биз улардан фақат айримларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Мавлоно Жалолиддин Румийга кўра, “тадқиқ” бир ноқисликнинг тазаҳҳури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, куруқ ва совуқ

бир мантиқ билан чайналмайди, балки кашф этилади. Бу алоҳида диққатга лойиқ фикр.

Ғарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғуни Шарқ шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиатига бегона гўзаллик туйғусини йўқдан бор қилишмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик ҳиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб билишган. Ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, хулоса аниқ: инсон моҳиятида гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршисида у ҳеч ким. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадиий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини беҳато фарқлашга ҳатто илм ҳам унга кўмак беролмайди. Мукамал бадиий матн йўқ жойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир нарса. Уни ўз номи билан аташ, ўз характер хусусиятларига мувофиқ усулларда тадқиқ қилиш керак. Жуда кўп соҳа вакиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан фойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арбобларининг ҳам вазн ва қофиядан бўлак шеърятга асло алоқаси бўлмаган диний-тасаввуфий асарлари бадиий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни хас-хошокдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир хато ҳеч қутилмаган ўзга бир хатога ҳамиша замин ҳозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарқ адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат кўзи билан қарашга чорлаган, банданинг ожизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафаккур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва маҳдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари суқулиб кирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафий тасаввуф ошуфтаси бўлиб қолганлар ҳабибийлик, воқифийлик, авлиёийлик, ҳолия, илҳомия каби тариқатлар тарғиб этган мақсад ва ҳаракатлар инсон ахлоқи, маънавий мақсадларига нечоғлиқ мувофиқ келишини албатта ўйлай олишлари керак. Акс ҳолда, бир найрангдан қутулиб, ғайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг қитмирлик ўйинларидан бири Шарқ мумтоз адабиёти, санъати ва мусиқаси маъно-моҳиятини тарихий руҳи ва нафасига мувофиқ тарзда англашга тўсиқ қўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига қандай ва нима мақсадда олиб кирилган, деган саволга, бизнингча, бугун ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа ғарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зоҳирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш ғоясини илгари сурган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу, мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан туғилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий ҳиссиётларини инкор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий ғазалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари

шеърятини ғоявий-бадий вобасталикда тўғри талқин қилиш мумкинми? Бунинг иложи йўқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвирланган ғазаллар таҳлили хатолар билан тўлиб-тошгандир. Аммо адолат юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслак ва илоҳий ишқ сирларини ёритишга уринган бир китоб муаллифи Жон Белдек, “Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни хато англаш ва нотўғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланган эмас”, дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда шундай бир байт бор:

*Физонки, ишқ ҳадиси дақиқ эрур андоқ,
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.*

Кўнгли муҳаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишқ асрорини англашда қосирликни тан олган экан, ишқнинг моҳиятини ёриштириб берувчи ҳол илмини четлаб, нима учун биз хаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустақиллик даври навоийшунослиги ўзини-ўзи муҳофаза қиладиган даражада билим, ўзини-ўзи хато ва камчиликлардан қутқазадиган савияда ўткир дид ва мушоҳадага эришмоғи шартдир. Бу қурук даъват эмас, албатта.

Йигирманчи аср бошларида мумтоз шеърят олтин тахтидан кулатилгач, асрий ҳақ-хуқуқини ҳам у бой берган эди. Унга қандай муносабатда бўлишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч кимга сирмас. Партиявийлик, синфийлик, дунёвийлик каби ғоядар шундан яралган. Даҳрийлик маслаги адабиётни дин ва тасаввуфдан йироқлаштирувчи хоҳлаган фикр-мулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий кўрқув ёки тазйиқ йўқ. Классик адабий меросимизни энди шошилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тўла-тўкис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳ қилаётган ишимизга танқидий қараш етишмаётганга ўхшайди. Ваҳолонки, Навоийнинг биргина байтини ҳар жихатдан ўрганиб, зоҳирий ва ботиний маъноларини, санъатини қойиллатиб талқин этиш, ўнлаб ғазалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машҳур француз адиби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича, “бадий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир”. Дарҳақиқат, асосан шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг ҳосили бўлган адабий асар ҳар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга муҳитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талқинлари, айтайлик, бизникидан фарқланмайди деёлмаймиз. Аммо бир ҳақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно фақат тил, шакл ва услуб орқали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боис таҳлилда биринчи галда тил руҳи ва сўз ҳаётига диққат-эътибор доимо ўзини оқлайди. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий “Зоҳиру ботин хабари сўздадир” деганда тўла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеърлятидаги ўзига хос янгиликлар ҳам

аввало тил кўмагида жорий қилинган. Хуллас, тасаввуф тарих майдонида қад ростлаб, ўз тилини шакллантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар қатори ғам, алам, ғариб, ғурбат, васл, ҳижрон, дард, бало, сир каби кўпдан кўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган. Навоийда шундай ғазаллар ва

*Кўнгил ичра ғам камлиги асру ғамдир,
Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдир*

каби юзлаб байтлар борки, уларнинг тўғри таҳлил ва талқини учун ҳатто тасаввуф луғатлари ҳам ёрдам беролмайди. Бошқа чора, бошқа йўл топишни

Навоийнинг ўзи кўрсатади. Биз эса Навоийнинг ўзига қаттиқ суяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Баъзан шеър таҳлили ва талқинини мураккаблаштиришга не ҳожат бор, деган савол аралаш эътирозлар эшитилиб қолади. Талқинни атайлаб мураккаблаштириш, таҳлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилик. Бундай иш гоҳо ақл қосирлиги ёки қалб хасталигидан ҳам далолат беради. Лекин аслида, таҳлилнинг мақбул ё номақбул эканлигида шеърнинг ҳам роли бор. Ҳар қандай тадқиқотчи яроқсиз шеърни яхши ва фазилатли этиб кўрсатишга нечоғлик уринмасин, барибир, ҳеч натижага эришмайди. Бунинг акси бўлса-чи? Жаҳондаги бир қанча шеършуносларнинг эътирофлари бўйича, шеър камида икки маъно қатламга эга бўлмоғи керак. Туркиялик олим Ҳилмий Ёвуз ёзади: “Асосий масала бир шеърнинг бир эмас, бир неча бора қизиқиб ўқиш, бирдан зиёд шарҳ ва тафсирга имкон бера олишдир. Агар шеър ўқиганингизда бир газета хабари каби биргина маъно чиқариш билан тўхтасангиз ва у бошқаларга ҳам айнан шу маънони аңлатса, билингки, у шеър эмасдир”. Биз газета хабаридан фарқланмайдиган шеърларни ўқийвериш, классикларимиз тажрибаларидаги кўп маънолилиқ сирларини очишга умуман уринмай қўйганмиз. Ваҳоланки, оғзаки тилга қараганда юксак, оҳангдор ва сербўёқ бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суяниши, шу тарзда калима илк мазмунидан узоқдаги бир маъно қийматига ҳам эриша олишини улар амалда қайта-қайта исботлаб кетишган. Маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Муҳаммад Фузулий туркий девонининг дебочасида: “Илмсиз шеър асоссиз девордир. Асоси йўқ девор безътибордир”, деб ёзган. Навоийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафаккирлигидан, мутафаккирлигини буюк ва бетимсол шахсиятидан ажратиш кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошқа шоир пайдо бўлади. Ҳазрат Навоийнинг ижод олами, хусусан, санъатхонасига эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илмдир, ирфондир.

Назорат саволлари:

1. Мумтоз адабиёт намуналарини таҳлил ва талқин этишнинг бугунги ҳолати, етакчи тенденциялар.
2. Ўзбек адабиёти тарихини даврлаштиришдаги асосий принциплар.
3. Мумтоз бадиий матнни шарҳлашдаги ютуқ ва камчиликлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. – М., 1994.
2. И. Ҳаққул. Бадиий матн ва таҳлил муаммолари / Бадиий матн ва таҳлил муаммолари китобида. –Т., 2012
3. Ҳ. Болтабоев. Ўзбек адабиёт тарихини даврлаштириш тамойиллари// Бадиий матн ва таҳлил муаммолари китобида. –Т., 2012.
4. К. Муллахўжаева. Мумтоз адабиёт бугуннинг нигоҳида.// Шарк юлдузи. 2013. 3-сон.

8-мавзу. Мустақиллик даври адабиётидаги янги изланишлар ва талқинлар.

Режа:

1. Мустақиллик даври адабиётининг мазмун-моҳияти.
2. Адабий жараёни ҳаракатлантирувчи, унинг мавқеини кўрсатувчи фаол асослар ва омиллар.
3. Замонавий адабий жараёни махсус ўрганишда тақозо этиладиган билимлар кўлами.
4. Истиклол даври ўзбек адабий жараёнини ўзига хос хусусиятлари.

Таянч сўз ва иборалар: адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабий танқид, адабиётшунослик методологияси, поэтик тафаккур, адабий-назарий тафаккур, ҳақ таълимот, эътиқодий ёндашув, адабий жараён, тамойил, адабий-эстетик идеал.

Барча халқларнинг сўз санъатига доир жамийки намуналари ўзлари мансуб даврлар адабий жараёнининг маҳсулдирлар. Шу ҳақиқатнинг ўзиёқ нафис маънавий муҳит, саъй-ҳаракат, иштиёқнинг, бадиий асар яратувчанликнинг ва айни соҳага қаратилган адабиёт илмларининг қанчалик сертаркиб, камровдор, бардавом жараёнлигини етарлича идрок эттиради. Бироқ, кўп ҳолларда жамиятлардаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришлар, ислохотлар, эврилишлар адабиётнинг таракқиёт равишига сезиларли таъсир этмай қолмайди ва у ёки бу даражада узлуксиз, бетўхтов кечаётган бу адабий жараёнларнинг маълум тарихий муддат оралиқлари ҳамда ҳудудлари шартли даврлаштирилиб қаралиши мумкин.

“Адабий жараён” деган тушунчанинг мантиқ-моҳиятини кўп йўналишли ва барчаси сўз санъатига тааллуқли бўлган қатор-қатор фаолият соҳаларисиз тўла тафаккур этиб бўлмайди. Уни давр мобайнида яратилган ёхуд яратилаётган турли адабий турлар, жанрлардаги бадиий асарларнинг кўлами, устувор этик-эстетик тамойиллар, манзур бадиий, илмий намуналар миқдорию сифати билан характерлаш, тавсифлаш имкони бор бўлса-да, адабий жараён аслида яна кўплаб маънавий, поэтик-эстетик, илмий-назарий ҳаракатлари, ҳолат-ҳодисалари давом этаётган, собит бўлган нафис-адабий ҳаётдир. Инсон умрининг ҳар хил ёшидаги адабиётга яқинлик, сўз санъатининг тарбиятдаги мавқеи, оммавий китобхонлик, махсус адабий-филологик таълим, адабий ҳодисаларга муносабат, адабиётшуносликда масалалар, муаммоларнинг тадқиқ этилиб борилиши, ижод лабораторияларининг ўрганилиши, асарларнинг хилма-хил усуллардаги

тарғиботи сингари ишлар ҳам адабий жараённинг шакл-шамойилини ўзида мужассам этади.

Турли-туман поэтик, назарий қарашлар, тамойиллар, муносабатларнинг амал қилиши, маълум бир анъаналарнинг ҳукмрон яшаши, катъий умумижодий қоидаларга риоятнинг барқарор туриши, баҳс-мунозараларнинг юзага чиқиши, янгича адабий-эстетик тенденцияларнинг пайдо бўлиши, адабий алоқалар, таъсирларнинг вужудга келиши адабий жараён табиатининг табиий белгиларидир. Ҳар қайси даврнинг адабий жараёнида бу каби ҳодисаларнинг қизғинлик мароми, кўринишлари, мазмуний сифати, натижалари хилма-хил аҳволда бўлади.

Маълумки, деярли барча миллий адабиётларнинг тарихи ўрганилишда шартли ва нисбий равишда даврлаштирилиб кузатилади, тадқиқ этилади. Ана шу тариха кўзда тутилган ҳар бир даврнинг атрофлича, кенг миқёсда ўрганилиб хулосаланиши ўша замон адабий жараёнининг таъриф-тавсифи, ундан олинган алоҳида-алоҳида ижодларнинг айрича ўрганилиши эса ўша тарихий адабий жараённинг мумтоз ҳосилаларини кейинги авлодларга маъқуллаб тақдим этиш демакдир. Албатта, бундай даврлаштиришда жуда кўп асослар, омиллар, сабаблар инобатга олинади. Жумладан, тузум, жамият ҳаётининг, ундаги тарихий, ижтимоий шарт-шароит, маданий, маънавий ҳолатларнинг аввалги ёки кейинги ҳаётий тарзлардан фарқланиши, жуғрофий ўзгаришлар, Ватан ҳудудларининг кенгайиши ёхуд торайиши, эл-юрт турмушидаги диққатга сазовор янгиликлар адабий жараёндан қайсидир тарихий вақтни ажратиб қарашда жиддий эътиборга олинади.

Тақрибан даврлаштирилган адабий жараёнлардаги ижод ва илм аҳлини авлодлаштириб қараш ҳам анчайин нисбий бўлиб, бунда ёш бобидаги тенглик, озми-кўпми яқинлик кўпроқ назарда тутилган бўлади. Бир адабий жараёнда, табиийки, турли авлодга мансуб ижодкорлар фаолият кўрсатишади. Жараёнда мавқе касб этаётган, поэтик, ғоявий-бадиий, илмий-назарий қарашларида, услублари, тамойилларида ўзига хос ифода йўсинларига мойиллик ҳамда ўзаро ҳамоҳанглик мавжуд бўлган ижод аҳллари алоҳида адабий йўналиш, оқим, муҳит ёки мактаб сифатида ажратиб қарашларда эса адабиёт вакилларининг ёш ҳолат, хусусиятларига чуқур эътибор қаратилмайди. Ва воқеликни, инсон моҳияти манзараларини акс эттиришнинг янги, бетақлид санъатий йўллари, ифода шакллари кидиришлик, хос хусусий услуб хоҳиши билан изланишлик, фарқли йўсинлар, мотивлар ҳамда усулларда ёзишлик адабиётнинг умумтараққиёт қонун-қоидаларига ҳеч қандай монелик қилмайди. Аксинча, адабий ижоднинг улкан шарт, хоҳиш ва тақозоларидан бири ҳам шудир. Ҳамма нарса ижодчи эътиқодининг теранлик ҳолатига, салоҳият даражаси ва

сифатига, иқтидорининг қайси таълимот, назариялардан озикланиб яшашига, шахсий ва ижодий амалларининг ўзаро нечоғлик мутаносиблигига ва шу сингари талай шартлар, омилларга боғлиқ. Адабий истеъдод соҳибини тўғри шакллантириш, камол топтириш, унинг йўлдан тойиш-тоймаслигини таъминлашда, асарларининг кадр-қимматини холис, оқилона баҳолашда, халққа таратишда адабий жараённинг ўрни бағоят катта. Шоир Эркин Воҳидов “Қарздорлик” номли мақоласида таъкидлаганидек, “бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб, ундан ўз ўрнини олиши учун минг бир шарту шароитнинг тажассуми керак бўлади. Ўша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайрихоҳлигидир”.

Шу ўринда адабий жараён савияси, табиати, аҳволотини таъминловчи, унда ҳамма вақт етакчилик лаёқати билан характерланувчи, адабий жараённинг умумбаҳоси ва умумтаърифига асос солувчи икки хил тафаккур тарзини идроклаб кўрмоқ лозим: бири – поэтик тафаккур тарзи, иккинчиси – адабий-назарий тафаккур тарзи. Якка адабий ижодчи, адабий мутахассис шахсиятида буларнинг иккиси ҳам мужассам қарор топган бўлади. Бирига мойиллик инсон қалбида кучлироқ бўлиб, бутун ижодий қувват шунга сарфланиши ёки инсонда икки тафаккур тарзи ҳам барабар такомил топмоғи, бир-биридан қолишмайдиган адабий, илмий-назарий натижалар бермоғи мумкин. Ҳар қандай ҳолда ҳам бу икки маънавий фаолият тарзи якка шахсда бир-бири билан ўзаро инкор, раддияга киришмайди, балки бири бошқасини тўлдиради, бойитади, қувватлайди.

Дунёни, инсон моҳиятини ҳиссий-тасвирий қабуллашга мойилликнинг, хусусий ҳаёлот, таассурот, тасаввур, кечинмаларни санъаткорона тартибот қилиб, уни ўзгаларга тақдимлаш ниятининг, ғоялар, ҳикматлар, даъватлар мавжини кўпчиликка ўз қарашлари асосида уқтириш истагининг устуворлик кўринишлари ижодкор руҳиятида поэтик (адабий) тафаккур тарзининг ғолиблигидан далолатдир. Бу ҳолати унинг ботиний фаол илмий-эстетик идрок тарзини инкор этмайди.

Бадиий тасвир этилган ҳаётни, воқелик, манзарани, фикрлар, ғоялар, ҳаракатларни, шу каби ҳамма нарсаларни уларнинг аниқ ҳаётий асослари ҳамда бўлиши жоиз ҳақиқатлари билан муқоясалаш, бундаги мақсадга мувофиқлик, мутаносибликни, санъаткорлик даражаларини умуминсоний таълимотлар, санъат талаблари негизида таҳлил, талқин этиш, адабий ходисаларни баҳолаш, сўз санъати муаммолари, масалаларини тадқиқ этиш адабий-назарий (илмий) тафаккур соҳиблари – адабиётшуносларга хосдир. Айни чоқда, улар поэтик идрок тарзидан, бадиий асар яратишга уқувдан, бу ҳунар сир-асроридан мосуво эмаслар.

Ҳеч бир адабий жараённи бўйсунувчанлик руҳисиз тасаввур этиб бўлмайди. Яъни, адабий ижод ва илми адаб вакилларининг эътиқоди, дунёқараши, воқеликни тушуниши, санъатга доир қарашлари, ифода манералари, услублари нечоғлик хилма-хил бўлмасин, уларнинг барчаси умумбашарий ўлчов-мезонларга, минг йиллар мобайнида синалган санъат қонуниятларига, талабларига, тажриба ва анъаналарига суянадилар. Сўз санъатига дахлдор фаолиятлар фаоллари, иштирокчилари ва мухлисларининг ҳақ таълимотга таслимлиги, эътиқодда собитлиги қанчалик оммавий, мустаҳкам бўлса, адабий, илмий натижалар шунчалик аҳамиятли, баркамол, яшовчан яралади. Инсониятнинг бутун тарихи шундан гувоҳлик берадики, қачон ва қаерда ҳақиқатларга – Яратганнинг буюрганларига амал ва Унинг қайтарганларидан қайтиш қизғин, кенг миқёсли кечган бўлса, у давр ва у ерда илм-фан, санъат, адабиёт, маданият ҳам юксак ривож топган. Қачон ва қаерда ҳақ йўллардан тойилса, ҳамма соҳаларда таназзул, залолат томон кетилган.

Тарихдан бўйсунувчанликнинг бошқа хил ўткинчи, мўрт-заиф, зарали кўринишлари ҳам кузатилади. Чунончи, муайян ҳукмрон тузум, жамият, мафкуранинг зўравон талабларига тобелик, мазкур сиёсат ҳукмдорлари, йўлбошчилари мадҳи билан машғуллик адабиётни ўз ўзанидан адаштирган, ёмон оқибатларга олиб келган, адабий иллатлар кўпайган ва уларнинг асоратлари осон кетмаган. Ижод зиммасига ҳақиқатларга зид ифодавийлик юкланган жойда ёлғон ғоя, идеалларни кўллаш, маддоҳлик, маҳдуд манфаатларга ружу, адолатсизлик, сохта-сунъий санъатбозлик авж олади. Адабий жараёнга таҳдид солиш, зўравонликнинг, ҳақгўй ижодкорларни маҳв этишнинг, зиёлиларни сиқув остида ушлаб туриш ҳамда ўзига итоаткорона хизмат қилдиришнинг, улкан йўқотишлар ва қанча ижодий заҳматлар зоелигининг тарихий мудҳиш далиллари собиқ шўро тузуми ҳаётида сон-саноксиз.

Албатта, жамиятдаги ҳукмрон мафкура талаблари билан эътиқодий кўрсатмалар ва шу асосга қурилган санъат тақозолари, мажбуриятлари ўртасида ҳеч қандай тафовутлар бўлмаса, мавжуд йўлбошчи сиёсат тамойиллари бадиий, илмий сўз эркинлигига, санъат, адабиёт тараққийсига асло раҳна солмайди, балки уларнинг раванқ топишига мўътадил муҳит барпо қилади. Адабий ижодларни турлича оғишувлардан ҳимоялайди.

Адабий истеъдод – инсонга ато этилган саноксиз моддий, маънавий имкониятлар, салоҳиятлар сирасидаги жуда эътиборли, парваришталаб неъматлардан бири. Унинг шаклланиши, юзага чиқиши, эътироф этилиши атроф муҳитнинг, маънавий иқлимнинг таълими, тарбиятига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бошдан-охир ва ҳамма-ҳамма жабҳаси синов асосига қурилган фоний

Инсондан содир бўладиган ҳамма жисмоний ва маънавий саъй-ҳаракатлар – бажарилган иш, айтилган сўз, муомала-муносабат ва бошқалар амаллар ҳисобланади. Шаръий таълим бўйича, ҳамма яхши-ёмон амаллар инсоннинг қалбига доирдир. Қалбнинг ҳолатига қараб амалларнинг мазмуни, сифати у ёки бу даражада бўлади. Инсоннинг оқил бўлмоғи, ҳамма нарсени, жумладан, ўз истеъдодини ҳам оқилона тасарруф этмоғи учун ақл берилган. Ниятлар, ишлар, тадбирларнинг ақл ила бошқарилиб, унинг тарозусидан ўтмоғи матлуб. Бироқ, ақл бу ҳали энг ишончли, энг охирги ва ишлар оқибатининг яхшилигига тўла қафолат берадиган чегара эмас. Ақл ҳақ таълимотга таслим ва толиб, доимий мурожаатчи бўлмоғи, инсонни шахсий ҳаёт ва ҳар қандай фаолиятда ҳақиқатга бўйсунувчан ушлаб турмоғи жоиз. Ақлга зиёда эрк, баҳо берилиб, ишлар тақдири фақат унинг ўзига топширилиб қўйилар бўлса, ҳамма нарсанинг пала-партиш, ағдар-тўнтар бўлиб кетиши турган гап. Ёки ҳеч бир ишнинг мукамал сифатли бунёд бўлмаслиги тайин.

Эътиқод қоида, ўғитларига ҳар томонлама риоятгина адабий ижодлар унуми, самарасини камол топтиради, соҳибини тобора юксаклик томон бошлайди. Ижодда ҳам ботилдан, ширкдан, субутсизликдан муҳофазаланишнинг бошқа йўли йўқ. Ҳақ таълимот – сўз санъатининг ҳам ягона йўл-йўриқ манбаи, ҳамма макон ва замон адабий жараёнлари учун қувватли, салоҳиятли бўлган дастурул амали. Ўзбек миллатининг турли даври ва худудида яшаб ўтган Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Бобур, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Беҳбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон сингари ўнлаб адиблари ижодидан шараф, хайрат ҳисларини таратиб турган бош сир-асрор ҳам уларнинг ана шундай қарашлар, мажбурият, масъулиятлар асосида қалам тебратганликлари, асл ҳақиқатларга садоқатлари, шаръий матнларга доимий мурожаатчи бўлганликлари боисидандир.

Афсуски, инсониятнинг, жаҳон фозилларининг катта қисми таълимот тушунчасини ғоятда тор тушуниб келади ёки кўпчилик қалбларни мафтун этган, ўзларининг фалсафий, интеллектуал, ахлоқий-эстетик идеалларини кенг зуҳур этиб, чуқур қувватлаган машҳур қарашлар, назарияларни таълимот деб қабул қилади, уларни ўзларига қатъий дастур, андоза қилиб олади. Ва аксар олимлар, ижодчилар ўша манбаларга ишларни тузатувчи, камолга элтувчи маёқ мисоли қарайдилар, умр бўйи шундай таъсирлар куршовида қолиб кетадилар. Ҳолбуки, дунёнинг жамийки донишлари томонидан битилган юзлаб бундай “таълимот”ларни ўзаро муросага келтирилиб бирлаштирилганда ҳам охирги, абадий илоҳий таълимотчалик ҳамма макон ва замонга, ҳамма миллат ва ирқ-табақага, ҳамма жамият ва фаолиятга салоҳиятлик, қувватлилик уларда тажассум топа олмайди.

Уларнинг ҳеч қайсиси инсон тасаввур уфқини, идрокий имкониятини ҳақ таълимотчалик чексизлатишга қодир эмас, ишларнинг ҳақиқатга тўла муносиб бажарилишига мунтазам масдарлик қила олмайди.

Илмпарвар бу таълимот асл кўрсатмаларга мувофиқ келадиган, тўғри йўлдан тоймасликка мадад берадиган башарий ақл-заковатнинг ҳеч бир кашфи, ихтироси, ижод ҳосиласини, инсонга зарур ҳеч бир илм, фан, ҳунарни, ижодни, санъатни, уларнинг специфик хусусиятлари, шартлари, методлари, методолигиясини инкор этмайди. У янгиликлардан таъсирланишни, уларнинг тасарруф этилишини ман қилмайди, балки уларга тўғри муносабат, улардан тўғри баҳрамандликнинг васатий йўл-йўриқларини ўргатади. Ундагина тарафқашлик, бирёқламалик, қандайдир масала-жумбок қаршида жавобсизлик, нарса, ҳодисот, амалларни диний, дунёвий деб айирмалаш йўқ. У бутун инсониятга ишларнинг барчасини ҳар зайл қусур, чекланиш, эгриликдан ҳимояловчи, баркамолликка қафолат берувчи амали умумий қоидалар, насихатлар мажмуини – илоҳий дастурул амални таклиф этади.

Адабий ижод ва илмларда ҳам таълимотни дастур тутиш зиммаларга диний мавзулар талқинини юклаш деган гап эмас. Таассуфки, бугунги дунёнинг кўп шоир, ёзувчи, драматурги, олим, мунаққид, китобхони масалани ана шундай ўта жўн, содда фаҳмлайди. Оқибатда оламу инсон, нобототу мавжудот фитрати, аслиятининг, нарса-ҳодисалар аҳволоти ҳикмати, ҳақиқатининг тубига етолмай юради, ғоявий-бадий жозибадорлик сирларидан ғофил ижод қилади. Ислом ҳеч кимга ҳеч қачон руҳоний мавзу, масала, воқеаларни тасвирлаш мажбуриятини юкламайди ва бунга унинг мутлақо муҳтожлиги йўқ. У барча ишларнинг нияти, режаси, ижроси, ўлчови, талқинига уларнинг мантиқларини ва кўрсатмаларини билиб уддалашни, бошқача айтганда, асл ҳақиқатларга бўйсунувчи холислик, оқилликни – шаръий нуқтаи назарни талаб этади. Бундай олиймақом эътиқодий қарашлар, ижодий-эстетик принциплар, тажрибаларга эса ўзбек адабиёти тарихи ниҳоятда бой адабий-маънавий жараёндир. Замонавий-“дунёвий” адабий ижодчиликка шаръий-таълимотий дунёқараш асосида ёндашувнинг кейинги асрдаги ибратли мисоллари, масалан, лирик турда Чўлпон шеърини, драматик тур ва публицистикада Бехбудий, Фитрат асарлари, эпик турда Қодирий ижодиёти, хусусан, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларидир ваҳоказо.

Филологик таълим ўз даври, жамиятининг адабий ҳаётини, жараённинг ҳар хил жабҳаларида кечаётган ҳодисотни, турли тамойиллар мавқеини, долзарб муаммолар ва улар ечимига қаратилган тадбирларни, янги асарларнинг савияси ҳамда қабулланиш ҳолатларини кузатиш, ўргана

боришни талаб этади. Жараёнда рўй бераётган поэтик, назарий воқеликлар, баҳслар, муҳокамалар, тадбирлар, янгиликлардан давомли огоҳликсиз адабиётни тўлақонли ўрганиш, у ҳақдаги билимларни етарли ҳосил қилиш даргумон. Филологик иқтидорни мақсадга мувофиқ шакллантириш, бошқаришнинг, соҳа бўйича замонавий комил мутахассис бўлиб етишишнинг шартларидан бири ҳам шудир. Бунинг учун эса сўз санъатига мунтазам дахлдор илмий-назарий қонуниятларни, адабиётлар тарихининг ёрқин ҳодисалари, тамойилларини, эътиқод ва санъат талаблари муштариклигини, ҳамма масалаларга ёндашув сирларини, танқидий-мантиқий муносабатларни пухта-пишиқ ўрганиб бориб, мустақил фикрлаш малакасига эришмоқ даркор.

Асосий объекти ҳозиргача яратилган ёки эндиликда эълон қилинаётган бадиий асарлар бўлган адабиётшуносликнинг етакчи соҳалари ҳамда кўшимча таркибий қисмлари хусусида муайян билимларга эга бўлиш ҳозирги адабий жараёни кузатиш, таҳлил этиш, у ҳақда маълум хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

“Адабиёт тарихи” соҳанинг бутун ўтмишини унинг энг қадимги даврларидан бошлаб ботартиб ўрганади. Ўтмишдан яқин тарихга қадар яратилган ижод намуналари, уларнинг пафоси, етакчи ғоявий-бадиий хусусиятлари, ижодкорларнинг маҳорат даражалари, фаолият кўламларини тадқиқ этади. Адабий ижодлар, бадиий асарларнинг маълум бир миллат ёки миллатлар адабиёти тарихидаги, поэтик тафаккур ривожига ўрнини, замонавий кадр-қимматини тайин этади. Адабий анъаналар, тажрибалар ҳақида батафсил маълумот беради. Кўринадикки, бу фан маълум маънода адабий жараёнлар тарихи ҳамдир. Шу узоқ кечмишнинг давоми бўлган ҳозирги адабий жараёни унинг ўтмишига оид зарур қимматли билимларсиз тугал идрок этиб, ўрганиб бўлмайди.

“Адабиёт назарияси” фани ўрганадиган барча масалалар бўйича керакли тасаввурга эга бўлмасдан туриб ҳам ҳозирги адабий жараёни тушуниш, англаш, тавсифлаш қийин. Маълумки, мазкур фан бадиий адабиётнинг ҳаммага бирдек тегишли энг умумий қоида, қонуниятларини ўргатади. Адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари, ижод иши ва намунасининг ички қонуниятлари, образлилик ва образлар дунёси, турлар ва улардаги жанрлар табиати, ижодкор дунёқараши, ижодий методлар, услублар, адабий асар шакли, мазмуни, сюжети, композицияси, сўз санъатининг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ва яна қатор масалалардан баҳс юритади. Шуларнинг барчасига оид тажрибалар такрор-такрор тасдиқлаган қоидалар, тамойиллар, усулларни таклиф, тавсия қилади. Айни муқимлашган, барқарор назарий

асослар татбиқисиз бугуннинг ҳам ҳеч қайси бадиий асарини тўғри таҳлил, талқин этиб, муносиб баҳолаб бўлмайди.

“Адабий танқид” моҳиятини, унинг заруриятлик, ҳаракатлантирувчилик даражасини билиш замонавий адабиёт кайфияти, ҳолати, масалаларини ўрганишда янада муҳим. Негаки, унинг марказий объектларидан бири ҳамиша адабий жараён ва ҳозирги кунда юзага чиқаётган бадиий асарлардир. У кундалик адабий ҳаёт муаммоларини, маънавий-эстетик муҳитда кечаётган ҳодисаларни, катталар, болалар, кичкинтойлар адабиётини, янги тушунча, ифодаларни, тажрибаларни таҳлил этади, улар қиммати, мавқеини тайин этади. Кенг жамоатчиликка эътиборли асарлар, янгиликларни баҳолаб етказди. Етук намуналарни тарғиб-ташвиқ қилади, бўш-заиф асарларга илмий-танқидий муносабатлар баён қилади.

Адабий жараён таҳсили адабий танқид асосларини, унинг тарихини, бугунги адабиёт намуналарига муносабатини ҳам билиб боришни, ундаги эътироф ва эътирозларни мушоҳада этишни ҳам тақозо қилади. Илмий-назарий асослилик, батамом холислик, беғаразлик ва оқилоналик, фақат умуммаънавий манфаатларни кўзлаш – адабий танқид фаолиятида олий қоида. Уни қандайдир атайин мақташ, қоралаш, ўч олиш ёхуд ўзини кўрсатиш, кимларгадир ёқиш воситасига айлантириб олиш улкан гуноҳдир.

Чинакам мунаққид ҳақиқатларгагина таянади, унга хизмат қилади, танқид-танбеҳ меъёр, мезонларини ҳам ундан олади, хусуматли бўлмайди, гина-кудурат сақламайди. Кези келганда, ҳатто ҳамма мақбул санаётган нотўғри нарсаларга ҳам, керак бўлса ва ҳақиқат ифодаси талаб этса, ўз-ўзига ҳам қарши боради. Ўзгача ғаразлар билан қилинган танқид эса турли низо, келишмовчилик, тарафкашлик сингари аянчли мусибатларни келтириб чиқаради. Шўро даври адабий муҳитида соҳанинг нақадар ваҳмкор восита-қуролга айлантирилгани, кўп ҳолларда бундай йўсинларнинг инсонлар ҳаётига хавф солгани маълум.

Кўпчилик ижодкорлар, олимлар адабий танқид фойдасини ҳамон ҳис этишмайди, улар ҳамон адабий танқидга маънан тайёр эмаслар. Демак, адабий жараён ҳодисаларини теран идроклаш, улар борасида ҳаққоний хулосалар чиқариш учун барча ижобий ва танқидий қарашларга бемулоҳаза кўшилиб кетавериш ҳар доим ҳам ўзини оқлайвермайди. Адабий танқиднинг асл мақсад, вазифаларидан, ижодни текшириш усулларида, унинг бўлиши лозим бўлган мақомидан ва унга ижодкорларнинг нечоғлик тайёрлик ҳолатларидан воқиф бўлиш ҳам ҳозирги адабий жараённи ўрганишда жуда аҳамиятли.

“Ҳозирги адабий жараён”га тегишли билим, тасаввур, қарашларни ойдинлаштиришга яқиндан ёрдам берувчи яна бир илмий соҳа бор. У

“Адабиётшунослик методологияси” деб аталади. Адабиётшунослик дарслик ва ўқув қўлланмаларида у баъзан мазкур фаннинг таркибий қисми сифатида тилга олинади. Аммо кўпинча унга батафсил таъриф-тавсиф берилмайди. Эҳтимол, бу “Адабиётшунослик методологияси”нинг олий адабий таълимда магистратура босқичи ўқув режасига киритилганлиги туфайлидир.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳозирга қадар соҳа методологиясига бағишланган на бир дарслик, ўқув қўлланма, на бир рисола махсус ёзилган эмас эди. Филология фанлари доктори Баҳодир Каримовнинг “Адабиётшунослик методологияси” номли филолог-магистрлар учун мўлжалланган ўқув қўлланмаси (Тошкент, “Мухаррир” нашриёти, 2011 йил) адабиётшунослик методологияси, методлар моҳияти, тарихи, асосчилари, методологик талқин хусусиятлари юзасидан, соҳанинг объекти, унинг биографик, социологик, формал, структурал, психологик, лингвистик, киёсий-тарихий методлари таснифидан, методлар ҳамда герменевтика таълимоти имкониятларидан равшан хабардор қилувчи биринчи қўлланма бўлди.

“Адабиётшунослик методологияси” адабиёт назариясида ўрганилувчи бадиий ижоднинг қонуният, категорияларини тасарруф этган ва бошқарган ҳолда илмий тадқиқот усулларининг аниқ тарихий-адабий жараёндаги муҳим тамойилларини белгилайди, адабий ижодга, бадиий намуналарга, адабий-илмий асарларга, бадиий матнга объект сифатида қараб, қўйилган мақсад-вазифанинг ҳақиқатга мувофиқлик даражасини илмий-методологик аниқлайди. У бевосита адабиёт мутахассиси, адабиётшунос олимнинг адабий-илмий матни энг тўғри идрок этиши, англаши ва ўзгаларга тушунтириши тўғрисидаги ҳақиқатларга қаратилган илмдир.

Айни фан ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётини таҳлил этиш, баҳоланинг ишончли тамойиллари, илмий усуллари хусусида ҳам баҳс юритадики, унинг қатъий тушунчаларидан, дунё адабиётшунослигининг илғор методлари моҳиятидан, ибратли таҳлил тажрибаларидан, тадқиқий соҳалар қаршисида турган илмий текшириш муаммоларидан хабардорлик кундалик адабий воқеликни ўрганишга ёрдам беради.

Ҳозирги адабиёт мароми, мақомини, табиати, тамойилларини, ютуқ, камчиликларини ўрганишда, шунингдек, адабиётшуносликнинг қўшимча таркибий қисмлари саналувчи “Адабий манбашунослик”, “Матншунослик”, “Библиография” соҳалари мазмун-моҳияти, аҳамиятини ҳам эътибордан четда тутиб бўлмайди. Умуман, адабий илмлардан воқифлик ҳозирги жараёни ўрганишда яна шунинг учун зарурки, уларнинг барчаси кузатилаётган объектнинг – бугунги адабий ҳаётнинг мунтазам ҳаракатдаги иштирокчилари ҳамдир ва адабиётшунослик доирасидаги бу барча фанлар

бугунги адабиёт билан, бир-бирлари билан боғлиқ нуфузда фаолият юритадилар.

Шундай қатор асосларда ва ўзаро бир-бирини тақозо этувчи билимлар кўмагида ёндашувсиз ҳозирги адабий жараён ҳодисаларидан жуда керакли маълумотларни саралаб олиш, улар хусусида тегишли хулосалар чиқара билиш, самарали таҳлилларга эришиш, оқил тасаввур, фикрлар барпо қилиш, адабий-назарий тафаккурни бойитиш, манфаати айрича асарларни ажратиш, улар тарғибини ўзгаларга таратиш мушкул.

Мустақиллик йилларида адабиётимиз ва унинг илмлари талай тазйиқлар сунъий ғоялар, кўрсатмалардан, ижодий маҳдудлик, тарафкашлик сингари иллатлардан қутилди. Ўтмишни, аҳолининг бой қатламини гумонлар ила қоралаш, исломий ахлоқ, қондаларга нописандлик, бугунни мозийга қарши қўйиш, ҳукмрон ғояларни зиёда мақташ, инсоний манзараларни юзаки тасвирлаш каби бирёқламаликлар барҳам топди. Собик тузумда узок йиллар ҳукм сурган барча хато адабий-назарий қарашлар ва талқинларнинг танқиди, оммавий идроки юзага чиқди. Деярли ҳамма фаоллари, хайрихоҳлари қатағон этилган, аслида ҳақиқатлар талқинига лиммо-лим адабиёт яратган, ўқилиши ва тарғиботи ман этилган жаид адабиёти қайта баҳоланди, тикланди. Улар номлари, асарлари миллат тарихидан ўз ўрнини эгаллади.

Истиклол даври ўзбек адабиётининг янгича тамойиллар, анъаналар, янгича поэтик, фалсафий-эстетик тафаккурлар адабиёти эканлигига асло шубҳа йўқ. У бизга замондошлигига кўра ҳам шартли равишда “Ҳозирги адабий жараён” сифатида махсус ўрганилишга ҳақлидир. Унинг ўзига хослиги тасдиғини эса, узок тарихга бормай, уни яқин ва собиқ шўро даври адабий ҳаёти билан қиёслаш орқали ҳам чуқур англамоқ мумкин. Фақат ўзимизнинг шу замонга мансублигимиздан келиб чиқиб эмас, эркин бадий, илмий сўз имкониятларининг вужудга келиши, ижодий тафаккурнинг ўсиши, ўтмишга, инсон омилига қарашнинг ўзгариши, истиқбол ҳақидаги ҳаёлотнинг ўнгланиши ва бошқа қатор янгиликлари нуқтаи назаридан ҳам уни аввалгидан алоҳида ажралиб турувчи жараён деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ.

Ҳеч бир толиби илм, сўз санъаткори ёки адабиётшунос ҳозирги даврда ўзига замондош адабий жараённи унинг бор шакл-шамойили, пасти-баланди, ҳамма воқелиги, бутун манзараси ва мазмуни билан доимий муфассал танишиб боришга улгурмайди. Бунга – миқдор, сана, ҳажм, санок ортидан қувишга уринишнинг беҳудалик эҳтимоли кўп. Ҳозирги адабий жараён таълимида ҳам мақсад ва вазифалар ундаги энг эътиборли хосликлар, янгиликлар, тенденциялар моҳиятини, диққатга сазовор ижодлар, асарлар

мазмунини, улар савияси, аҳамиятини, адабиётшунослик намуналарини, соҳага доир масалалар, муаммолар бобидаги қарашлар, баҳслар, изланишлар маромини изчил билиб боришни талаб этади.

Зотан, сермикёс кузатувни, ҳушёр саралашни, анъаналарга таққосни, янгичалик идрокини, хилма-хил ёндашув усулларини, илмий-танқидий қарашни, таҳлилталаб мутоалани, мустаҳкам мушоҳадани, бехато баҳолашни муттасил мурожаатни мавжуд адабий жараёнчалик тақозо этувчи адабий ҳаёт йўқдир. Негаки, у қадим ҳамда яқин ўтмиш адабиётнинг мустаҳкам анъаналарини давомлатаётган, жаҳон, борлик, инсон зоҳирию ботинига янада синчков тафаккур ила назар солаётган, халқнинг руҳияти, турмуши, орзу-армони, муаммоларини, исломий ҳақиқатлар, тасаввуфий туйғулар, модернистик мотивларни бадиий тадқиқ этаётган, тўқимавий, тарихий, маърифий, детектив, фантастик сингари йўналишлар имкониятини кенгайтириб бораётган, илмий-назарий, адабий-танқидий тадқиқотчилик, турли шакллардаги таржимачилик ва бошқа адабий ижодлар, фаолиятларни қизғин давом эттираётган кўп авлодли, ранг-баранг услубли, муваффақият ва муаммолари кўз олдимизда кечаётган сермахсул жараёндир.

Назорат саволлари

1. “Адабий жараён” тушунчасини тавсифланг. Унинг маконий қамровини, замоний узлуксизлигини тушунтиринг.

2. Қандай асосларга кўра адабий жараёнларни нисбий даврлаштириб ёки алоҳидалаштириб қараймиз?

3. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмларини таснифланг ва тавсифланг. “Ҳозирги адабий жараён”ни мутахассислик таълими нуқтаи назаридан билишда уларнинг қандай аҳамиятлари бор?

4. “Поэтик тафаккур”, “Адабий-назарий тафаккур” истилоҳларини изоҳланг ва муайян адибларнинг ижодий салоҳиятлари мисолида айни тафаккур тарзларининг кўринишларини далилланг.

5. Мустақил фикрланг ва тушунтиринг: “адабий жараён”, “адабий муҳит”, “адабий мактаб” деган тушунчалар ораларида қандай ўзаро муштарак хусусиятлар ва қандай маъновий фарқланишлар мавжуд?

6. Ҳозирги ўзбек адабий жараёнини мустақилликдан аввалги маълум бир давр адабий ҳаёти билан таққосланг. Бадиий талқин, уни баҳолаш, танқидий таҳлил, назарий қараш масалаларида қандай фарқли ҳолларга дуч келдингиз?

7. Адабий танқид моҳияти, унга эҳтиёжни, мунаққид масъулиятини уларнинг бугунги ҳолати ва мисоллари асосида баён қилинг.

8. Ҳозирги ўзбек шеърляти, насри ёки драматургиясидан қайси ижодларни кўпроқ кузатиб бормоқдасиз? Уларнинг ютуқ ёхуд камчиликлари нималарда кўринади?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
3. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Тошкент: 2004.
4. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
5. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Тошкент: Маънавият, 2010.
6. XX аср ўзбек шеърляти антологияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2007.
7. XX аср ўзбек ҳикояси антологияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2009.
8. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. Филолог-магистрлар учун ўқув қўлланма. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
9. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент: Янги нашр, 2010.
10. Мирқосимова М. Ҳозирги адабий жараён. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2008.
11. Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қаҳрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2012.
12. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2006.
13. Қуроноф Д., Мамажонов В., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.

ГЛОССАРИЙ

Когнитив тилшунослик когнитив фаолият тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир.

Концепт – лингвокультурологик тадқиқотларда айнан концептнинг ифодаланиши муаммоларига жуда катта эътибор қаратилмоқда, интернет материаллари билан танишганда, масалан, Россиядаги тилшуносликларда бу йўналиш ниҳоятда кенг тарқалганини кўриш мумкин, бу борадаги ишларни санаб, саноғига етиш ҳам мушкул. Ҳатто сўнгги йилларда ёқланган номзодлик диссертацияларининг жуда катта қисми айнан у ёки бу тилда концептнинг лингвокультурологик тадқиқига бағишланган.

Фрейд таҳлили – ҳозирги вақтда когнитив тилшуносликда кенг тарқалган методлардан бири ҳисобланади. Лингвокогнитологияга кўра, ҳар қандай матн маълум бир фрейд ифодасидир. Фрейд назариясини яратган олимлардан бири М.Минский унга шундай таъриф беради: “...фрейд – стереотип вазиятларни намоён қилиш усулларида бири ҳисобланиб, ҳар қандай фрейдда кўпқиррали ахборот ўзаро боғланган бўлади”. Бинобарин, фрейд у ёки бу типик вазиятнинг кенг ҳажмли прототипи бўлиб, матн яратилиши жараёнида когнитив контекст вазифасини бажаради. Бу ўринда шуни ҳам айтиш лозимки, матн яратилиши тадқиқида когнитив тузилмалардан бири бўлган гештальт ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ҳозирги тилшуносликда мавжуд бўлган *семантик гештальтлар назарияси* тилнинг луғавий сатҳини ўрганишга татбиқ этилган. Гештальт ҳодисасини матн билан боғлаб ўрганувчи тадқиқотлар сони эса жуда оз. Вахоланки, ҳар қандай матн яратилиши “бутундан – бўлакка” жараёнини акс эттиради. Проф. Ш.Сафаров фикрига кўра, гештальт ва матн яратилишини узвийликда тадқиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Психолингвистика соҳаси XX асрнинг 50-йилларида психология ва тилшунослик фанларининг ҳамкорлиги натижасида юзага келган. Психолингвистиканинг асосий тадқиқ объекти нутқий фаолият субъекти бўлган шахс, тил эгаси ҳисобланади. Рус тилшунослигида мазкур соҳа ривожига катта ҳисса қўшган А.А.Залевская психолингвистиканинг вазифаси ҳақида ёзар экан, “тилнинг амал қилишини психик феномен сифатида тавсифлаш ва тушунтириш” ушбу соҳанинг асосий мақсади бўлиши кераклигини таъкидлаган эди .

Лингвокултурология – “тил ва маданият”нинг узвий алоқадорлигини, унинг шаклланиши ва ривожланишини ўзида акс эттирган ҳодисалар – тил-маданиятни биргаликда ўрганадиган алоҳида илмий соҳа саналади. У маданиятшунослик ва тилшунослик фанлари ўртасида юзага келган умумлашма фан бўлиб, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири ва боғлиқлиги, бу боғлиқликнинг шаклланиши ҳамда яхлит бир система сифатида тил ва тилдан ташқарида акс этиши каби ҳодисаларни ўрганиш

билан шуғулланади. Бир томондан лингвокультурология инсониятнинг маданий тил факторидаги ўрни, иккинчи томондан эса, тил факторидаги инсоннинг ўрнини ўрганади.

ГЕШТАЛЬТ «гештальт» олмонча гештальт образ , структура, яхлит шакл сўзидан олинганлигини эътиборга олсак, ушбу тушунча рухий тузилмалар, образларнинг ўзига хос яхлитликни таъминловчи белги ва хусусиятларининг умумлашмасини англатади. Гештальт назариясининг асосчиларидан бири Макс Вертхаймер (1880 -1943) ушбу муаммони куйидагича баён қилган эди: «... мавжуд боғлиқлар асосида юзага келадиган яхлитлик (умумийлик) аввал алоҳида бўлақлар кўринишидаги элементларнинг кейинги жамланишидан иборат бўлмасдан, балки ушбу яхлитликнинг ички структурав(ий) қонуниятлари билан белгиланади» (Вертхаймер 1987: 6). Демак, воқеликни идрок этиш ва руҳан хис этиш яхлитликни «кўриш»дан бошланади.

Лингвистик прагматика – нутқ иштирокчилари ва нутқий вазият тушунчасининг ўзаро боғланишидир. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни аниқ ва тўғри ифодаланиши учун яна миллий урф-одатлар билан боғлиқ ижтимоий қонун-қоидаларни билиш ҳам талаб қилинади. Шу жиҳатлар тўлиқ қамраб олингандагина нутқ иштирокчиларининг ўзаро мулоқот жараёни тўғри амалга оширилади. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари нутқ субъекти, нутқ объекти, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда юзага келади.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРГА ТОПШИРИҚЛАР:

1-мавзу. Ўзбек тилшунослигидаги янги лингвистик йўналишлар. (2 соат амалий).

Ўзбек тилшунослигига кейинги йилларда кириб келган янги йўналишлар ҳақида маълумот беринг.

Семантик синтаксис ва анъанавий синтаксис, фарқли жиҳатлари ҳақида гапиринг.

когнитив тилшунослик, концептни мисоллар билан тушунтиринг. Тилшуносликнинг антрополингвистика, лингвокультурология, прагмалингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика каби йўналишлар, уларнинг таҳлил методлари ҳақида ўз фикрларингизни баён қилинг.

2-мавзу. Антропоцентрик назариянинг моҳияти. Антропоцентрик парадигма соҳасидаги илмий тадқиқотлар. (4 соат амалий)

Тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг юзага келиши ва шаклланиши, антропоцентрик парадигма доирасида шаклланган тилшунослик йўналишлари, шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталлик, маданият тушунчалари ҳақида маълумот бериш.

Концепт – билиш жараёнида ҳосил бўлган ментал тузилма.

Концептнинг лисоний моддийлашуви. Лисоний белги, лисоний онг, лисоний идрок ҳақида маълумот бериш.

3-мавзу. Ўзбек тилини прагматик йўналишда ўрганиш. Нутқнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари (4 соат амалий)

Нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти эканлиги. Гапнинг денотатив аспекти. Тагмаъно, пресуппозиция ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

Фонопрагматика. Лексопрагматика. Прагматик семалар. Морфопрагматика. Атоқли отлар, олмошлар, юкламалар прагматикаси. Синтактик прагматика. Нутқий акт ва прагматика. Коммуникатив акт ва прагматика ҳақида маълумот бериш.

4-мавзу. Лингвокультурологиянинг умумназарий масалалари. (2 соат амалий)

Лингвокультурологиянинг юзага келиши ва объекти, асосий вазибалари, компонентлари. Лингвокультурология тилни маданият феномени сифатида ўрганувчи фан эканлиги. Тил ва маданият тушунчалари ҳақида маълумот бериш.

Тил ва тафаккур, коммуникация жараёнида тилнинг функционал кўринишлари. Социолингвистикада жамият ва тил ўртасидаги муносабат. Тил ва жамият, улар ўртасидаги муносабат. Социолингвистикада жамият тушунчаси. Тилнинг ўзгариш назарияси. Тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар ҳақида маълумот бериш.

7-мавзу. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.

Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари ва унинг замонавий концепцияси. Ғарб ва Шарқ адабий-эстетик тафаккур тарихидан адабиётшуносликнинг ёрқин намуналари таҳлил-талқини орқали улардаги умумий ва хусусий хосликларни кузатиш. Бугунги дунё адабиётшунослигининг етакчи тараққиёт тамойилларининг устувор концепцияларининг, бадиий ижод намуналарига ёндашув принципларининг шарҳи.

Ўзбек адабиётшунослиги материаллари асосида адабиёт, унинг илмларидаги янгиланиш жараёнини таҳлил этиш. Қайта баҳолаш эҳтиёжи, янгича тадқиқ асослари ва бадиий асарга турлича ёндашув талабларини мустақиллик даври адабиёти ҳамда адабиётшунослиги намуналари мисолида кузатиш.

8-мавзу. Фольклор асарларини янги талқинлар асосида ўрганиш

Фольклоршунослигидаги янги талқинлар. Халқ кўшиқларини тимсолларнинг рамзий-мажозий хусусиятларини янги талқинлар ва таҳлил ёрдамида аниқлаш.

Халқ достонлари маъно қатламларини аниқлаш. Алпомиш достонини маъно қатламлари асосида ўрганиш. Маиший қатлам, социал қатлам, эзотерик қатлам. Эпос ва этнос масаласининг халқ достонларини ўрганишда муҳимлиги. Фольклор асарларини ўрганишда инновацион ёндашувлар.

9-мавзу. Лирик асарларни шарҳлаб ўрганиш

Мумтоз балиий матнни шарҳлаб ўрганиш. Алишер Навоийнинг лирик асарларини шарҳлаб ўрганиш. Навоий ғазалларини шарҳлашда аслият мазмунини сақлаш принциплари. Ғазалларни шарҳлашда ирфоний (тасаввуфий) талқинларнинг аҳамияти. Бадиий тимсоллар талқинида зоҳирий ва ботиний мазмун уйғунлигини аниқлаш. Образ ва тимсол яратишда бадиий санъат ва тасвир воситаларининг ўрни.

10-мавзу. Эпик асарларни шарҳ ва талқинлар асосида ўрганиш муаммолари.

Алишер Навоий достонларининг шарҳ ва табдиллари. Қайта ифодалашда аслият мазмунининг сақланиши ва улардан фойдаланиш

самаралари. Достонларни ўрганишда инновацион технологияларнинг ўрни ва аҳамияти.

11-мавзу. Бугунги ўзбек насрининг таракқиёт тамойиллари.

Бугунги ўзбек насрида дунё, инсон, маънавият моҳиятларига поэтик муносабат тамойиллари. Янгича адабий-эстетик тафаккур тарзини вужудга келтирган омиллар.

Катта ва кичик насрдаги тарихий, замонавий мавзулар миқёсининг кенгайиши. Узоқ ва яқин тарихга реалистик ёндашувнинг туб асослари.

Жаҳон адабиёти тенденциялари таъсирларига муносабат. Модернистик ифода усулларининг кириб келиши. Уларнинг ўзбек насридаги ифодаси. Анъанавийлик ва янгиликка илмий-назарий муносабат кўринишлари.

12-мавзу. Ҳозирги ўзбек шеъриясидаги шаклий, жанрий изланишлар

Ҳозирги ўзбек шеъриясидаги шаклий, жанрий изланишлар. Янгича поэтик тафаккурнинг турли шеърий шакллар ва услубий йўналишларда намоён бўлиши.

Инсон омилига муносабатни теран лирик қаҳрамоннинг устувор миллий-эътиқодий хусусиятлари. Лиро-эпик намуналарида тафаккурий тасвиротнинг устуворлашуви. Бугунги ўзбек шеърияси тадқиқи. Адабиётшуносликнинг бу борадаги долзарб масалалари.

Фан бўйича синовлар учун саволлар

1. Социолингвистикада жамият ва тил ўртасидаги муносабат.
2. Матннинг психолингвистик хусусиятлари.
3. Ўхшатиш мазмунли матнлар. Ўзбек тилидаги матнларнинг лингвокультурологик хусусиятлари.
4. Пресуппозицияни ифодаловчи шаклий воситалар.
5. Тил ва жамият, улар ўртасидаги муносабат.
6. Мулоқот олами.
7. Ўзбек тилида концептнинг матн орқали ифодаланиши.
8. Шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталлик, маданият тушунчалари.
9. Антропоцентрик парадигма доирасида шаклланган тилшунослик йўналишлари.
10. Фрейм нима?
11. Синтактик прагматика.
12. Тил ва маданият тушунчалари ҳақида маълумот беринг.
13. Олмошлар прагматикаси ҳақида маълумот беринг.
14. Когнитив тилшуносликнинг предмети ва вазифалари
15. Гештальт нима?

16. Лисоний когнитив фаолиятнинг миллий-маданий хусусиятлари.
17. Социолингвистика фани ва унинг о`рганиш объекти
18. Мулоқотнинг таркибий қисмлари.
19. Гапнинг денотатив аспекти. Тағмаёно, пресуппозитсия ва прагматика ҳақида маълумот беринг.
20. Тил тизимини ва нутқий фаолият маҳсули бўлган матн қурилишини когнитив таҳлил қилиш асослари

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Закон Республики Узбекистан от 18.11. 1991 г. № 422-ХП «О социальной защищенности инвалидов». Новая редакция (утверждена законом Республики Узбекистан от 11.07.2008 г. № ЗРУ-162).
3. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребенка»./ Социальная защита молодежи и женщин с ограниченными возможностями. Материалы семинаров. – Ташкент, 2009.
4. Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция. / БМТ ЮНИСЕФ – Тошкент, 1992.
5. Аксенова Л.А. Социальная педагогика в специальном образовании. – М.: Академия, 2001.
6. Ахмедова Д.И. и др. Анализ социальной защищенности детей с особыми потребностями в Республике Узбекистан. – Ташкент, 2007.
7. Варенова Т.В. Теория и практика коррекционной педагогики. – Минск: ООО Асар, 2007.
8. Лебединский В.В. Нарушение психического развития в детском возрасте. М.: Просвещение, 2003.
9. Муминова Л. Теоретические основы коррекционно - педагогической работы по преодолению речевого недоразвитие у детей дошкольного возраста -Т., Фан 1992.
10. Муминова Л.Р. «Логопедия». –Т., 2006.
11. Муминова Л Узбекистон Миллий Энциклопедияси Тошкент -2003 5, 6.
12. Муминова Л Узбекистон Миллий Энциклопедияси Тошкент -2004, 8т
13. Л. Мўминова, Р. Шомахмудова Имконияти чекланган болаларни индивидули коррекцион – ривожлантириш дастурининг методик асослари (Услубий тавсиянома) Тошкент - 2007
14. Ратнер Ф.Л., Юсупова А.Ю. Интегрированное обучение детей с ограниченными возможностями в обществе здоровых детей. – М.: Владос, 2006.
15. Рой Марк Конки. Инклюзив синфларда ўқувчилар эҳтиёжларини англаш ва бу эҳтиёжларни қондириш. / ЮНЕСКО – Тошкент, 2006.
16. Королева И.В. Кохлеарная имплантация глухих детей и взрослых (электродное протезирование слуха). – СПб.: КАРО, 2009. – 752 с.: ил.